

sten.

EN TIDNING FRÅN SVERIGES STENINDUSTRIFÖRBUND

NUMMER 02 JUNI 2019

En förlorad värld

VEM VÄRNAR OM KYRKOGRÄDENS KULTURMILJÖ?

ANNA-MALIN ANDERSSON TIO STENPRISNOMINERADE 2019 CERTIFIERAD GRAVVÅRD
ÅTERBRUK I ENKÖPING MATS WAERN RÅDHUSTORGET I UMEÅ ERNST KIRCHSTEIGER

Sten är naturens äldsta konstform. En konst vi arbetat med i 115 år

Vi tillverkar allt ifrån gravstenar, murar, trappor och gatsten till grindstolpar, golvplattor, fönsterbänkar och bänkskivor.

**NILSSONS
STENHUGGERI**

SÖLVESBORG • www.nilssonssten.se • 0456-155 55

INNEHÅLL

NUMMER 02 JUNI 2019

KVINNAN BAKOM KNYTBLUSEN 10

Anna-Malin Anderssons marmorskulptur *Knytblus* gjorde succé på Liljevalchs vårsalong – som kommenterade samtidskonst.

TEMA: KYRKOGRÅRDENS KULTURMILJÖ 12

Den svenska kyrkogården har på kort tid genomgått stora förändringar. Nu varnas för att landets begravningsplatser håller på att urholkas på sina kulturhistoriska värden.

ÅTERBRUK I ENKÖPING 24

Återanvända gravvårdar har blivit en bänk i kallmursteknik på S:t Olofs kyrkogård. Arbetena knyter an till Sigurd Lewerentz originalbyggnad.

SKALENLIGT 26

Femhundra timmars arbete ligger bakom modellen som i minsta detalj visar produktionskedjan vid Kolmårdens marmorbruk i mitten av 50-talet.

FÅGELLIV 28

Mats Waern är miljökonsult och en välkänd profil inom den svenska stenindustrin. I sin yrkesroll har han också stor nytta av sitt stora fritidsintresse: fågelskådning.

FULLÄNDAT 30

Det nya Rådhusorget i Umeå utgör den sista pusselbiten i en struktur som ger sammanhang till stadens offentliga rum.

STENSAMLAREN 34

I sin nya bok *Ärliga material* berättar Ernst Kirchsteiger om bakgrunden till sin kärlek till natursten i allmänhet – och kalksten i synnerhet.

TIO NOMINERADE TILL STENPRISET 36

Juryn har i år valt ut tio projekt som fullt ut lever upp till Stenprisets tre kärnvärden: estetiskt, hållbart och nyskapande.

CERTIFIERAD GRAVVÅRD 42

Sveriges Stenindustriförbund har tagit fram en certifiering för kvalitets-säkrad montering av gravstenar, av både säkerhets- och kvalitetsskäl.

PÅ OMSLAGET

Norra begravningsplatsen i Solna.

FOTO: ANNA RUT FRIDHOLM

I VARJE NUMMER

Ledare 04

Kort & gott 06

Stenbrottet 08

Krönikan 40

Fråga Kurt & Kai 44

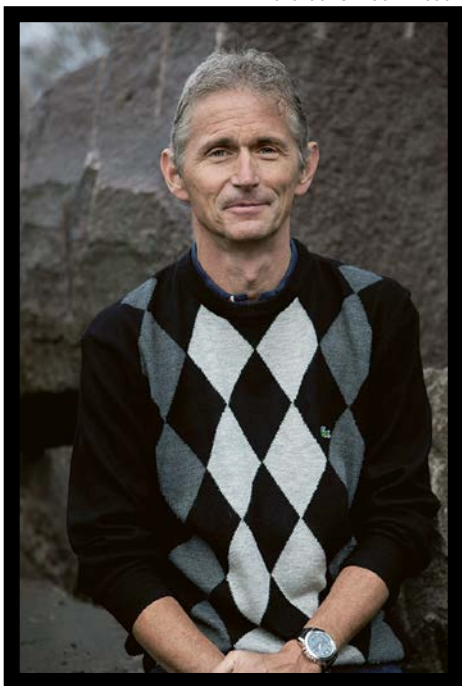
Marknaden 47

Anna-Malin Anderssons marmorblus på plats på Liljevalchs vårsalong.

FOTO: JÖRGEN JOHANSSON

Säkra gravstenar

På Sveriges Stenindustriförbund arbetar vi hela tiden med att förbättra och anpassa oss efter tidens krav. Det handlar om vår trovärdighet som branschorganisation. Vi bedriver forskning, tar fram rekommendationer och uppdaterar underlag när nya fakta tillkommer. Och vi garanterar alltid objektivitet – både för branschens och beställarnas bästa.

I vår har vi tagit fram en certifiering för företag som arbetar med gravstenar, eftersom det finns ett uttalat behov av en certifiering som visar att den man anlitar har rätt kompetens för att kunna leverera en kvalitetssäkrad montering av gravstenar. Jag brukar likna det vid den certifiering som finns för våtrumsföretag.

Alla företag som vi certifierar har genomgått en utbildning där vi säkerställer att de följer Centrala Gravvårdskommitténs (CGK) anvisningar som ska göra våra kyrkogårdar säkra. Det är inte alltid lätt för kyrkogårdspersonal eller privatpersoner att veta vad som gäller och hur det ska kontrolleras. Med vår certifiering hoppas vi att vi underlättar arbetet för alla inblandade och gör det enklare att fatta rätt beslut.

EN ANNAN BRANSCHFRÅGA som blir allt mer aktuell är den om vad som får kallas natursten. Vår europeiska moderorganisation Euroc har under året satt ljuset på att många tillverkare av kompositmaterial har börjat marknadsföra dem med namn som kopplas till natursten. Det förvirrar kunderna och blir i sämsta fall exempel på vilseledande marknadsföring. Jag påminner därför om vårt Stenkartotek som är en garanti för de svenska stenstorter som du hittar hos våra medlemmar. Hör gärna av dig om du som beställare är tveksam till något material som du blir erbjuden!

SLUTLIGEN ÄR DET med glädje jag konstaterar att vi som alltid har fått en antal kvalitativa nomineringar till Stenpriset. Projekten representerar allt från interiör till utemiljö, och även konst. På sidan 36 hittar ni en kort presentation av de nominerade. Juryn har nu påbörjat sitt arbete med att gallra fram finalisterna, som vi presenterar i nästa nummer. Det utkommer i september.

Nu vill jag önska alla er läsare en skön sommar! Vi tänker passa på att uppdatera vår hemsida medan ni är lediga.

KAI MARKLIN, ORDFÖRANDE SVERIGES STENINDUSTRIFÖRBUND. kai@sten.se

sten.

Nr 2 juni 2019 • Årgång 81
Sveavägen 100,
S-113 50 Stockholm
www.sten.se
ISSN 0346-1866

Ansvarig utgivare

Kai Marklin
kai@sten.se

Utgivare

(Även prenumurationsärenden)
Sveriges Stenindustriförbund
Industrigatan 6
SE-291 36 Kristianstad
info@sten.se • www.sten.se
Telefon: +46-(0)44 20 97 80
Fax: +46-(0)44 20 96 75

Redaktionsnämnd

Mats-Ola Ericsson,
Pernilla Löfgren,
Jörgen Lundgren.

Produktion

Lovstrom Content.
Redaktör Peter Willebrand
peter.willebrand@lovstromcontent.se
Adress: Sveavägen 100,
S-113 50 Stockholm.
Grafisk form Karin Nyman.

Annonsbokning

Kai Marklin
Tel: +46-(0)70 594 71 95
annons@sten.se

Tryckeri

Puna Musta, Finland

Trycksak
4041-0619

SKARSTAD RÖD BOHUS, Kungsbacka Torg

Hallindens GRANIT sweden

HALLINDENS GRANIT AB

Stenbrottet Skarstad 501, 454 92 Brastad
Tel +46(0)523 411 55
info@hallindensgranit.se

1. SVENSTORP Hallandia
2. BRASTAD Röd Bohus
3. TOSSENE Grå Bohus
4. SILVER Grå Bohus
5. SKARSTAD Röd Bohus
6. TRANÅS Original
7. BROBERG Röd Bohus
8. MOHEDA Svart Diabas

kort & gott.

Tipsa oss! Känner du till ett intressant stenprojekt? Hör gärna av dig till Stens redaktör Peter Willebrand.
peter.willebrand@lovstromcontent.se

FOTO: JAN BERKÖ

STEN I STAN:

Vattentrappa

▼ I ett bostadsområde vid Sjöstadsparken i Hammarby Sjöstad i Stockholm har Elis hittat en perfekt plats för parkour. Block i granit och Älvdalskvarst är de enda utmaningar han behöver för att träna upp sin smidighet. Ett par hundra meter bort ligger konstnären Dag Birkelands *Vattentrappa* där diagonala stenblock i Älvdalskvarst bildar vattenrörelser som påminner om en fjällbäck.

FOTO: KARIN THYREFORS

För stenhårda gympapass!

▼ Konstnären och formgivaren Karin Tyrefors senaste verk består av en serie av de mest klassiska inslagen från skoltidens redskapsgymnastik: plinten, bocken och bommen. Alla tre är utförda i kalksten från Borghamns Stenförädlings brott, och de är placerade vid entrén till nya Huskvarna sportcenter som har byggts samman med den äldre gymnastikhallen. Nästa nummer av Sten har utemiljö som tema, och där gör vi en utförligare presentation av verket.

MARMORMINIMALISM

▼ Span är den brittiske designern John Pawsons senaste kollektion för italienska Salvatori. Hans typiska minimalism återkommer i bänkar och bordspår som är tillverkade i klassisk Bianco Carrara-marmor med nyanser i sandsten.

FOTO: DARIO TETTAMANZI

Klustermodell
av Wandering Star,
i Carraramarmor.

Det strålar en stjärna ...

▼ Designern Filipe Lisboa, tillika grundare av kanadensiska Viso, ligger bakom lampan *Wandering Star* som belönades med prestige-
fyllda Red Dot Award 2018. Den sfäriska
lampan är uppbyggd av två delar: dels
varianter av europeisk marmor, dels en gjuten
glaslins som fördelar ljuset.

Wandering Star
i grön marmor.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS/LELAISSERPASSERA38/CC BY-SA

RÄDDANDE STENVALV

▼ Notre Dames gotiska stenvalv anses ha räddat katedralen från att totalförstöras i branden den 15 april. Nu återstår att kartlägga hur väl stenen har klarat branden.

– Kalksten kan förlora omkring 75 procent av sin styrka när den utsätts för hetta över 600 grader, säger konserverings-
experten George Wheeler till Artnews
Paper.

”Vi har snappat upp att under Gustav Vasas tid användes Ölandssnipan för att smuggla kalksten över Kalmarsund. Den har en stor del av den öländska historien och den vill vi använda oss av.”

Christofer Johansson, en av Hotell Borgholms nya ägare, till Ölandsbladet.

I hotellets nya lounge ska det stå en Ölandssnipa med en kalkstensskiva ovanpå, som ska fungera som köksö.

Premiär för nytt showroom

▼ Den 22 maj slog S:t Eriks och Nordskiffer upp dörrarna till sitt nya gemensamma showroom på Bobergsgatan i Norra Djurgårdsstaden i Stockholm. Där kan besökarna ta del av bolagens utbud av natursten, fasadsystem för takskifferplattor och andra montagesätt för naturstensplattor på fasader.

Nyligen förvärvade S:t Eriks Stenentreprenader i Hessleholm, ledande i Norden på fasad- och golvmontering. Samtliga bolag är medlemmar i Sveriges Stenindustriförbund.

– Stenentreprenader kompletterar S:t Eriks nuvarande erbjudande av naturstensprodukter väldigt väl. Förutom en generell förstärkning av marknadspositionen och erbjudandet kan Stenentreprenader genomföra montering av natursten som levereras av S:t Eriks, säger Tomaz Lewander, vd för S:t Eriks.

Per Jansson, som är vd på Stenentrepren-

nader, ser också flera fördelar med affären:

– Vi fortsätter att utveckla vår verksamhet med fokus på rikstäckande naturstensentreprenader och leveranser med hög kvalitet och precision.

Brunflo

FAKTA

Brytningsort: Brunflo, Jämtland.

Allmänt: Jämtlandskalkstenen kallas även Gusta kalksten. Hårdheten i kombination med olikheter i struktur, ådring och färgnyanser gör den levande.

Användningsområden: Främst som byggnadssten i golv, trappor, fönsterbänkar och väggbeklädnader, inne såväl som ute.

Vanliga bearbetningar: Normalslipad, finslipad, hyvlad, antikbehandlad, flammad, huggen och polerad.

En tålig jämt

Söder om Östersund,
vid det gamla skjutfältet
Grytan i Brunflotrakten,
bryts den populära
Jämtlandskalkstenen.

TEXT **PETER WILLEBRAND**
FOTO **RICKARD DIGHAMMAR**

DEN JÄMTLÄNSKA KALKSTENEN är känd för sin hårdhet. Ett exempel på denna egenskap är Centralstationen i Stockholm, vars hårt belastade golv visar en tydlig skillnad i nötningsbeständighet till kalkstenens fördel där den ligger i direkt anslutning till en marmor.

– Hårdheten gör att den fungerar lika bra i utemiljöer. Vi har av naturliga skäl levererat mycket Grå Jämtland till projekt i Östersund genom åren. Ett lokalt exempel är Östra begravningsplatsen som nu byggs ut. Där har vi levererat sten till murar bland annat, säger Kent Dighammar, vd för Dala Sten som sedan snart 20 år driver brottet i Brunflo.

Andra aktuella byggprojekt där Grå Jämtland förekommer är upprustningen av Medborgarhuset i Stockholm och utbyggnaden av Höglandssjukhuset i Eksjö.

Produktionsvolymen för Grå Jämtland är 1 200 kubikmeter per år. Dala Sten bryter även stora volymer Svart och Röd Jämtland från täkter i samma trakt. Företaget har nyligen investerat i en större fabriksanläggning med ökad produktionskapacitet.

– Den gör att vi kan växla upp ett par snäpp och delta i de verkligt stora projekten, säger Kent Dighammar.

Strategin är att kunna bearbeta och förädla stenen på plats i Brunflo. Redan 2007 byggdes en anläggning för att skapa mer effektiv logistisk och miljövänligare produktion.

– I dag kan vi i praktiken ta hand om all produktion på plats, och vi tar vara på all sten. Det finns en anläggning bara ett par hundra meter från oss som tar hand om all reststen.

KALKSTENEN I OMRÅDET bildades för runt 465 miljoner år sedan.

– Jämnheten i kvalitet, och stabiliteten i färgskala och ton, är vad som framför allt utmärker Grå Jämtland jämfört med andra kalkstenar. Dessutom går det att få ut stora volymer.

Historiskt har den industriella brytningen av jämtländsk kalksten pågått sedan i början av 1900-talet.

– Det var en betydande industri som blomstrade i samma veva som övrig svensk industri fick sitt uppsving under efterkrigstiden, och som minskade igen när nya och billigare byggmaterial introducerades i samband med de stora politiska byggprojekten på 60-talet. Nu har vi upplevt en stigande efterfrågan de senaste tjugo åren. Vi märker inte minst av en större internationell efterfrågan och levererar till flera länder, främst i Europa, säger Kent Dighammar.

Han är själv en typisk representant för familjetraditionen i svensk stenindustri. Namnet Dala Sten kan spåras till Dala socken i Västergötland där byggmästare Oskar Andersson på 40-talet startade kalkbrottet i Dala utanför Stenstorp. Sonen Eie började tidigt att arbeta i brottet, och i slutet av 80-talet tog sönerna Kent och Stefan över familjeföretaget.

– Vi har säkrat den framtida brytningen av Jämtlandskalksten för lång tid. Vi äger i dag hundra hektar mark i intilliggande Grytans artilleriskjutfält som tidigare tillhörde försvaret, säger Kent Dighammar. ■

Stensuccé

Gotländska Anna-Malin Andersson inspireras av allt från populärkultur till klassiskt kvinnliga symboler. Hennes marmorskulptur *Knytblus* gjorde succé på Liljevalchs vårsalong.

TEXT **PETER WILLEBRAND** FOTO **ANNA-MALIN ANDERSSON & BJÖRN ISAKSSON**

”Jag föll vid första hammarslaget. Det kändes fritt och tufft på samma gång.” Så beskriver konstnären och skulptören Anna-Malin Andersson förälskelsen som drabbade henne första gången hon gav sig i kast med att med egna händer forma den gotländska kalkstenen.

– Jag är kanske romantiskt lagd, men jag kan inte tänka mig något bättre än att stå med vinkelslipen en solig dag när det blåser lite, så att man slipper dammet.

Anna-Malin Andersson är konstnär på heltid sedan 2012. Vägen dit har, förutom konstskolor, gått via kockyrket, universitetsstudier i konstvetenskap och en rad stipendier. Hon bor i Visby och pendlar åtta mil till sin arbetsplats i Burgsvik.

– Jag arbetar bakom Gotlands Kalkstensfabrik. De har varit otroligt hjälpsamma och stöttande i mitt arbete och konstnärskap.

Numera arbetar hon inte bara i kalksten, hon skulpterar även i marmor och granit.

– Jag kommer ursprungligen från Oskarshamn och har även en arbetsplats i Torp utanför Mönsterås, där jag har fokuserat på att arbeta i granit. Kalksten och granit är två helt olika material. Kalkstenen är betydligt enklare att jobba med, och är den sten som jag har störst erfarenhet av. Graniten är något jag fortfarande utforskar och vill bli bättre på.

Kvinnor, djur och mat är återkommande motiv i Anna-Malin Anderssons konst. Maten har ofta ett autentiskt uttryck, en vardagsnära känsla som kan spåras till hennes bakgrund som kock.

– Jag får ofta höra att sten är ett kallt material som inte kan återge känslor. Men när stenen får ett sammanhang blir den levande, det blev inte minst tydligt när jag ställde ut matverken som upplagda maträtter på ett dukat bord.

”Jag får ofta höra att sten är ett kallt material som inte kan återge känslor. Men när stenen får ett sammanhang blir den levande.”

I höstas hade hon en stor utställning på Oskarshamns konsthall, på temat starka kvinnor och kvinnosymboler, med anspelningar på bland andra Venus, Afrodite och afrikanska fruktbarhetsgudinnor.

Kort efter utställningen blev hon en av 136 konstnärer (av 3 538 sökande) som antogs till Liljevalchs vårsalong. Totalt 254 verk ställdes ut på årets salong. Anna-Malin Anderssons *Knytblus* var ett av dem. Skulpturen i Carraramarmor är en blinkning till den tidigare ständiga sekreteraren Sara Danius, som bar knytblus när hon lämnade Svenska Akademien i samband med den infekterade maktstriden inför öppen ridå. Många visade sin sympati för Sara Danius genom att klä sig i knytblus, hennes signaturplagg.

– Jag ser henne som ett modernt exempel på de starka kvinnor som jag har porträtterat tidigare.

Knytblus fick stort genomslag i både tv och tidningar dagarna innan salongen öppnade. Den beskrevs bland annat som ett exempel på hur akademistriden blivit kommenterande samtidskonst. Uppmärksamheten innebar inte bara ett konstnärligt genombrott, det fick även andra positiva följder:

– Knytblusen blev det första verket som fick en röd markering, som ett av verken som såldes snabbast på utställningen. Vid öppningen stod ett ombud för köparen redan och väntade. Han hade köat sedan tidigt på morgonen för att köpa skulpturen, som skulle ingå i ett familjeföretags privata konstsamling.

Även prislappen på skulpturen markerade kopplingen till Sara Danius.

– Hennes födelsedatum är 620405, jag tog bort en nolla och satte det till 62 405 kronor, säger Anna-Malin Andersson och skrattar.

Knytblus har kommenterats flitigt i sociala medier.

– Några har haft synpunkter på att blusen inte ser ut som Sara Danius riktiga blus, utan som en tecknad Disneyversion. Det tycker jag bara är positivt, för det är just den där typen av överdrivna Disneydetaljer som jag ibland försöker åstadkomma i mina verk.

Även Sara Danius har gillat flera av Anna-Malin Anderssons Instagraminlägg med knytblusen.

– Och det är såklart extra roligt! ■

Knytblus,
Carrarar-
marmor.

Lady with ponytail,
gotländsk kalksten.

Sushi, blandade stensorter.

Återvunnet

Återbruk tar över inom allt fler branscher. Det kan vara nyckeln även till framtidens kyrkogård – och bevarandet av den befintliga kulturmiljön.

– Det gäller för stenbranschen att hoppa på tåget, säger kyrkogårdsarkitekt Monica Sandberg som efterlyser en mall för ökad användning av gravstenar.

TEXT PETTER EKLUND · FOTO PETTER EKLUND & MONICA SANDBERG

Plats för nytt namn.

liv

Norra kyrkogården i Lund är en grön lunga. Cyklister slinker in via huvudporten, susar vidare under träd-kronornas väldiga tak och försvinner bland lövskuggor och kuttrande duvor. En genväg, en stunds vila i vardagens brus. Kyrkogårdarna har ett tonläge som vi inte möter någon annanstans. Sorgligt tycker vissa, andra älskar fridfullheten och kontakten med historien: namn, årtal och titlar. Det här är en klassisk kyrkogård, med pampiga gravstenar, grönska och ordning. Men kikar vi närmare syns alla tecken på de stora förändringar som nu påverkar våra kyrkogårdar och begravningsplatser, med dem även stenindustrin. Problem men också möjligheter.

– Jag är orolig. Att det blir ovanligt med dessa täta, omväxlande kyrkogårdsmiljöer ligger antagligen inte så långt borta, säger Monica Sandberg, kyrkogårdsarkitekt på Landskapsgruppen Öresund.

Med nästan trettio års erfarenhet av kyrkogårdar är hon en auktoritet. Hon arbetar också med andra kulturmiljöer, men kallas ofta till kyrkogårdar landet över för att göra bedömningar och inventeringar, och utveckla nygestaltningar, som Pålsjö nya kyrkogård där hon skapade ett landskap anpassat för olika religioners gravar och sedvänjor. Hon är hemma på Lunds norra och visar vägen in den äldsta delen, anlagd 1816, när Lund tog ett radikalt steg och lade sin begravningsplats utanför stadskärnan. Vi går bland vindlande gångar och buskar, en unik kyrkogårdsmiljö i Sverige, inspirerad av den engelska parkens vildvuxna romantik. En fin mix av tider och stilar: stenar i kalksten, ljus granit, gjutjärn, katalogstenar från 1800-talet, nationalromantik och jugendstil. Stenar berättar om professorer, en sparbanksdirektör, en stenkols-handlare, bildhuggare, köpmän och författaren Lars Göransson. Det är en idealisk viloplats, inbäddad i natur.

– Vi svenskar vill gärna ha det så. Naturen blir allt viktigare på kyrkogårdarna, säger Monica Sandberg och visar ett exempel på en återbrukad grav som förvandlats till en trädgårdstappa.

Ingen gravsten eller stenarbeten, i stället rabatter med örter och blomster och en natursten med målat namn. Är det en ny trend?

– Nej, det är ovanligt att någon vill ta sig an en grav som kräver ständig skötsel.

Grönska på kyrkogårdar är inget modernt påfund. Träden och gravplanteringarna har funnits där sedan början av 1800-talet, men som en reaktion mot stenöknar med pråliga stenar, obelisker och dammiga grusgångar kom klippta rumsskapande häckar in i början av 1900-talet. Gravstenarna skulle underordnas och blev lägre och bredare.

Monica Sandberg,
kyrkogårdsarkitekt.

Lite längre bort, i en nyare del visar Monica Sandberg en numera populär lösning, en askgravplats med återgångna, högsmla stenar av 1800-talsmodell. Bra med återbruk, men stenarna är stumma i ytorna och ser nästan ut att vara gjutna i betong. Behandlingen påminner om hur man förr lutade av gamla möbler väldigt hårt.

– Det är fint att de gamla vårdarna används, men de har dödats genom att avslipas och överblästrats. Jag önskar att man slog vakt om hantverket som finns i de äldre stenarna.

På ytorna har namnplattor monterats som står i hård kontrast mot stenen. Monica Sandbergs erfarenhet är att stenbranschen av kostnadsskäl gärna blästrar maskinellt. Då försvinner den äldre huggna ytan med sina glänsande kristaller och polerade dekorer. Med högtrycksrengöring och lite tålmod skulle det gå att få återvunna stenar jättefina. Även äldre dekorer är fullt möjliga att återskapa om stenen slipas om.

– Som beställare har man ofta inte kunskaperna. Jag vill att det ska komma ut en konkret manual för förvaltare om hur man kan beställa bra omarbetningar. Det ligger i stenbranschens intresse att få lägga mer arbete på gravstenarna och behålla hantverkskunskaperna.

Allt färre beställer helt nya gravstenar av traditionellt slag, i alla fall bland "vanliga" svenskar. För personer med rötter i andra kulturer och religioner kan det vara viktigt med påkostade gravstenar. Vi passerar en av kyrkogårdens mest uttrycksfulla gravar, en liten pojke som sitter mellan två väldiga änglavingar. Han blev bara fem år och hans kärlek till Pokémonfigurerna visas genom att hans staty spelar Gameboy Advance. I rutan syns pokémonen Graveler. Sorgen sitter där evigt, i avancerat huggen marmor. En landskapsarkitekt och en konstnär utformade graven. Här syns familjens rötter i en annan kultur – en väldig skillnad mot askgravplatsernas anonyma aura.

Ett stort problem i dag är instabila gravstenar. Läget blev akut när en flicka dog under en vältande gravsten i Bollebygd 2011. Ett påbud utgick att alla stenar skulle testas. Många farliga stenar fick säkras temporärt med pålar och band eller helt enkelt läggas ner i väntan på omdubbing. I Lund syns båda varianterna.

Att bevaka säkringen av gravstenar skulle ha gjorts kontinuerligt av kyrkogårdsförvaltningarna under alla år, men de har ofta legat efter. Den ackumulerade effekten blev en katalysator för avsteningen på många kyrkogårdar. Att säkra en sten kostar en del, och alla vill inte eller saknar möjlighet att bekosta den och lämnar därför tillbaka gravplatsen. Förvaltningarnas praxis är då ofta att röja stenarna, om de inte är särskilt utpekade som kulturhistoriskt värdefulla. Men man tänker sällan på gravste-

"Jag vill att det ska komma ut en konkret manual för förvaltare om hur man kan beställa bra omarbetningar. Det ligger i stenbranschens intresse att få lägga mer arbete på gravstenarna."

Gravvård över en Pokémonälskande pojke. Utformad av en landskapsarkitekt och en konstnär, huggen i marmor.

narnas betydelse för kyrkogårdarnas karaktär och den lokala historien.

– På sina håll går avsteningen jättesnabbt, det finns kyrkogårdar som har blivit gräsöknar med bara enstaka ödsliga obelisker från 1800-talet kvar. Det är en sorglig, utarmande utveckling.

Problemet är komplext. Många återgångna gravstenar lagras, grävs ner eller körs till kross. Monica Sandberg ser i stället stora möjligheter i återanvändning. Om stenarna är tidstypiska och en del av ett områdes helhet, kan nya gravrättsinnehavare få ta över dem. Äldre stenar kan också få ny funktion som namnbärare i en askgravlund eller på askgravplatser. För att anpassa stenarna till sin nya användning krävs kunniga stenhuggare som ser stenarnas särart och har förmåga att bibehålla deras karaktär.

– Det är som att renovera gamla hus, det behövs varsamhet och kunskap, säger Monica Sandberg.

Ett minskat intresse för nya gravstenar bör gå att lösa med en gravstenarnas vintagemarknad, understryker hon och lyfter fram värdet av hållbarhet, patina och tecken på tidigare liv. Om stenfirmor kunde sälja ett brett begagnat utbud, skulle både försäljning och kvalificerade stenarbeten i gammal stil öka.

– Det gäller för stenbranschen att hoppa på tåget nu.

I Uppsala tog förvaltningarna tidigt hand om återgångna stenar. Där kom Monica Sandberg i kontakt med ett systematiskt återbruk av gravstenar för att bevara äldre kyrkogårdsdelars karaktär och kulturhistoriska värden. Tidstypiska och miljöskapande gravvårdar högs eller slipades om, dekorer

och ornament behölls eller återställdes. Därefter placerades stenarna ut på platser där de historiskt passade in. När Uppsalaborna såg hur vackra gravstenarna blev växte intresset för att vila i kyrkogårdsmiljön där många av akademikerstadens bemärkta personer har sina gravar.

– Vi gav även rådgivning till anhöriga om stilsorter och textbehandlingar som passade stenarna och deras tidsepoker.

Monica Sandberg och hennes kolleger försökte motverka den djupblästrade texten, en modern maskinell metod som gör ett stort ingrepp i stenen. I stället betonade de värdet av exempelvis v-huggen text, som är lättläst och harmonierar med stenarna. På så sätt värnades även kulturarvet i stenhuggeriarbetet. Genom återbruket av gravstenar fick man en mer levande kyrkogård samtidigt som de kulturhistoriska värdena kunde bibehållas.

– Det är nyckeln, säger Monica Sandberg, som också leder kursen Återbruk och utveckling på Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund (SKKF).

Hon tror på en framtida lösning. Många värdefulla, återgångna stenar behöver säkras. Det går att klara av i etapper. Men kyrkogårdsförvaltare behöver arbeta aktivt och strategiskt. Och kunskap om hur man beställer kvalificerade stenarbeten för att komma i gång med återbruk av gravstenar behöver byggas upp. Monica Sandberg återkommer till att en handfast manual skulle göra stor nytta, liksom utbildning. Förvaltningarna bör också upplysa om möjligheterna till återbruk via hemsidor, press och till begravningsbyråer. Kyrkogårdsförvaltningar och privatpersoner möts enligt henne alltför ofta av det generella påståendet att omarbetningar av äldre stenar är dyrare än nya gravstenar.

– Det stämmer inte och följden blir att återbruk motverkas. I förlängningen handlar återanvändningen om att bevara våra äldre kyrkogårdars karaktär samtidigt som de används och utvecklas. På så sätt sparar vi också på ny gravmark och får mer levande kyrkogårdar. Det är miljövänligt att återanvända gravstenar och landets stenhuggerier kan upprätthålla kompetensen. Det är en win-win-situation, säger hon.

På många kyrkogårdar finns upplag av nedmonterade gravstenar, "en skatt som borde tas till vara".

– Om inskriptionen berättar något viktigt om bygden kan de till exempel återmonteras på sin ursprungliga plats eller i ett lapidarium som lyfter fram stenarna på ett fint sätt.

All återanvändning av sten behöver inte heller handla om att anamma deras tidsenliga stil. En yngre generation kanske ser stenarna som "ekologiska", hybrider av förr och nu med egna tillägg, med estetik från olika kulturer, inte minst dataspels- och tatueringskulturen. Med god formgivning kan det bli en spännande och lönsam framtid för stenindustrins specialister. ■

FOTO: ANNA RUT FRIDHOLM

Gunilla Nordlund har arbetat på P1 sedan 1986, bland annat med *Tendens* kortdokumentärer och *Släktband*.

Gunilla Nordlund är "kär i kyrkogårdar". Hon är en känd radoröst som har gjort program om kyrkogårdsmiljöer, minnen och släkt.

TEXT **PETTER EKLUND**

FOTO **MATTIAS AHLN**/SVERIGES RADIO

"Kyrkogårdar leder direkt till de stora frågorna"

– **PÅ TENDENS GÅR VI** i gång på kyrkogårdar, gravar och döden, skattar Gunilla Nordlund från hemstaden Umeå, där hon har arbetat på P1 sedan 1986.

Kommer hon till en stad hamnar hon gärna på dess kyrkogård.

– Det går per automatik, säger hon och jublar över Malmös tre S:t Pauli-kyrkogårdar med stiliga gravar och romska och judiska kvarter.

Hon ser kyrkogårdar som platser för reflektion, något vi saknar i dagens tidspressade, oroliga samhälle.

– Det är många i dag som förespråkar kyrkogårdarnas kulturhistoriska miljöer och möjligheten till kontemplation. Kyrkogårdar leder direkt till de stora frågorna: hur lever vi livet, hur levde andra, vad hände medan tiden gick? Hur vill samhället minnas i en tid av snabb digital glömska? Kanske kan gravstenarna, som museerna, utrustas med streckkoder för information. Men vilket system kan hålla, liksom de gamla gravrätterna, "I all framtid"? Sådana löften ges inte i dag.

– Det borde finnas som tillval. Begravningsbyråer har ju digitala minnesplatser.

I takt med att kyrkogårdarna förändras kommer vårt bruk av dem också att skifta. Den gamla vördnaden finns ännu hos Gunilla Nordlund.

– Att inte springa på kyrkogården är något jag lärde mig som barn.

MEN I FRAMTIDEN? Ska kyrkogårdarna bli parker i städerna där trycket på grönområden är stort? Ska de bli festplatser, uterum för skolor och förskolor? Utegympa eller boulemöte bland gravstenarna, med bar i närmsta mausoleum?

Gunilla Nordlunds fascination för kyrkogårdar bottnar i hennes unga år i byn Stigsjö. Hennes pappa dog 1972, när hon var elva år. Hon och hennes mamma tillbringade mycket tid på kyrkogården där de skötte om pappans grav, träffade folk och pratade. Mamman var en god berättare, drog skrönor om släkten och kunde historier om många av de döda.

– Det var spännande berättelser om folk som dränkt sig, begått självmord eller flyttat till Amerika.

Att leva bland de döda och samla på

"Hur lever vi livet, hur levde andra, vad hände medan tiden gick?"

deras berättelser blev naturligt för Gunilla Nordlund, som i släktforskning och i sitt yrke har fortsatt samtalet om de stora, djupa frågorna.

HENNES MINNEN ÄR förankrade i sten.

Hon har tagit över ansvaret för fem gravplatser, sina föräldrars och morföräldrars, men också släktingars som hon bara har hört berättas om.

Hon besökte bland annat en grav som tillhörde hennes mormors far, som lämnades kvar i Sverige när föräldrarna emigrerade. En dag var gravstenen borta. Hon ringde i panik till förvaltningen och hörde sig för om den fanns kvar. Jo, den hade inte gått till kross. Hon fick köpa den för 2 000 kronor och räddade tillbaka den till dess plats, en smula ensligt på den gamla delen av Viksjö kyrkogård.

– Jag kommer dit en gång om året för att vårda graven. Stenen är något konkret för minnet. Hade det bara varit en gräsfläck hade jag inte gått dit, säger hon och berättar att när hennes släkt träffas pratar de alltid om var de ska begravas.

– Det är vårt huvudtema. Stenarna har ett otroligt värde. Bygdernas historia finns i dem. Men kommer mina barn att fortsätta med detta som jag har gjort?

Kyrkogårdarna väntar på sin framtid. ■

Hotade kulturmiljöer

Länsstyrelsen i Skåne varnar för att de snabba förändringarna av landets begravningsplatser håller på att urholka deras kulturhistoriska värden. Riksantikvarieämbetet svarar att riktlinjerna för lagskyddet bör bli tydligare, så att begravningsplatserna inte förvanskas.

TEXT **PETER WILLEBRAND** FOTO **ANNA RUT FRIDHOLM**

LÄNSSTYRELSEN SKÖTER tillsynen av församlingarnas och kommunernas begravningsverksamhet, och har tolkningsföreträde vid bedömning av vad som anses kulturhistoriskt värdefullt på kyrkogårdarna.

I november 2018 skickade Länsstyrelsen i Skåne en remiss till Riksantikvarieämbetet och Kammarkollegiet där man varnade för att de "förändringar som pågår på landets begravningsplatser på ett allvarligt sätt urholkar de kulturhistoriska värdena". Bland annat efterfrågades ett förtydligande av hur 4:e kapitlet i Kulturmiljölagen – bevarandet av gravanordningar – ska tolkas: framför allt skyddet för gravanordningar som inte utpekats som kulturhistoriskt värdefulla.

Länsstyrelsen ställde i huvudsak två frågor till myndigheterna.

– Dels ville vi få veta om det ska krävas tillstånd för att stegvis forsla bort gravanordningar, även om de inte utpekats som kulturhistoriskt värdefulla. Dels

ville vi veta hur församlingarna ska hantera eventuella kostnader för exempelvis underhåll och stensäkring av gravanordningar som inte utpekats som värdefulla, säger Alice Öberg, antikvarie på Länsstyrelsen i Skåne och en av författarna till remissen.

Bakgrunden är att borttagandet av gravstenar ökar på många kyrkogårdar runtom i landet. De ersätts inte i samma takt som de försvinner när allt fler väljer begravningsformer som minneslund och askgravlund. "Resultatet blir begravningsplatser som i princip töms på såväl gravanordningar som vegetation", sammanfattar Länsstyrelsen i remissen.

– Den samlade effekten på de kulturhistoriska värdena blir stor.

Alice Öberg, antikvarie.

I REMISSEN BESKRIVS hur även församlingarna har svårt att tolka lagen och ofta vänder sig till Länsstyrelsen med frågor som rör ansvar, kostnader och säkerhet. Till exempel undrar många om begravningsavgiften kan användas för att säkra gravvårdar som inte har pekats ut som kulturhistoriskt värdefulla.

– Otydligheten gör att många församlingar i onödan tar bort återlämnade gravanordningar successivt eller rensar hela kvarter, säger Alice Öberg.

I Skåne finns ungefär en femtedel av landets totalt femhundra huvudmän. Runt hälften av dem har upprättat så kallade vård- och underhållsplaner där bland annat vissa gravstenar utpekats som mer kulturhistoriskt värdefulla än andra. Samtidigt betonar Alice Öberg att utpekandet av enskilda gravanordningar i vård- och underhållsplanerna riskerar att motverka lagens syfte.

– Det ger en felaktig bild av att gravar som inte är utpekade kan plockas bort. Lagen slår i själva verket fast att begravningsplatsens samlade betydelse som kulturmiljö ska beaktas, och det krävs tillstånd från Länsstyrelsen när större förändringar av begravningsplatserna ska genomföras. Även när det handlar om enstaka gravanordningar som inte har pekats ut som kulturhistoriskt värdefulla.

LÄNSSTYRELSEN TOLKNING av lagen är enligt remissen att gravanordningar ska bibehållas så länge platsen inte behövs för andra ändamål som tillför nya värden. Dessutom anser Länsstyrelsen att begravningsavgiften bör kunna bekosta vård och säkring av återlämnade gravanordningar som tillhör skötseln av begravningsplatsens kulturhistoriska värden.

På den senare punkten har Kammarkollegiet, som har ansvaret för begravn-

"Otydligheten gör att många församlingar i onödan tar bort återlämnade gravanordningar successivt eller rensar hela kvarter."

Norra begravningsplatsen i Solna.

Öja kyrkogård.

FOTO: JONAS HAAS

ningsavgiften, varit tydlig i sitt remissvar från februari: vård av gravanordningar som är kulturhistoriskt värdefulla kan finansieras med begravningsavgiften, men det finns inget stöd i begravningslagen för att den också ska kunna användas för underhåll av gravar som inte anses kulturhistoriskt värdefulla.

– Utifrån den juridiska skrivelsen kan man få intrycket att det finns en motsättning i vad som får finansieras, men det råder en stark samsyn om regelverket hos alla inblandande, Länsstyrelsen, Kammarkollegiet och Riksantikvarieämbetet, säger Alice Öberg.

Riksantikvarieämbetet gör samma bedömning som Länsstyrelsen när det kommer till skyddet av begravningsplatsen: "ett successivt borttagande av återlämnade gravvårdar" som inte sker enligt vård- och underhållsplanen kan ses som en stor kulturhistorisk förändring som kräver Länsstyrelsens tillstånd.

Riksantikvarieämbetet betonar i sitt svar att vägledningen för kulturmiljölagens fjärde kapitel ska ses över under år 2019, just för att leva upp till de snabba förändringar som sker på den traditio-

nella begravningsplatsen. Myndigheten konstaterar bland annat de ökade säkerhetskraven, ofta med dubkning som förväntas bekostas av gravrättsnehavaren, lett till en ökande andel av återlämnade gravrätter i förtid och att stenen läggs ned i stället för att säkras.

– Från Länsstyrelsen sida tycker vi att det vore till stor hjälp för församlingarna om det redan i vård- och underhållsplanen pekades ut var det råder tillståndsplikt i stället för att betygsätta alla gravanordningarna.

GRAVANORDNINGAR HAR ofta ett kulturhistoriskt värde, som en del av kyrkogårdens karaktär. Det är en stor utmaning att värdera gravanordningarna som enskilda objekt, utan delarna går helheten förlorad, säger Alice Öberg.

Ansvaret för att efterleva lagen är heller inget som kan skjutas över på någon annan, understryker hon och citerar kulturmiljölagens portalparagraf som säger att det är "en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön."

– Ansvar för kulturmiljön delas av alla! ■

Västra Sallerups kyrkogård.

FOTO: ALICE ÖBERG

VÄND!

Så arbetar förvaltningen i Södra Sandby.

Besök vårt
showroom vid
hamnen i Slite.
VÄLKOMMEN!

Gotländsk kalksten

Naturligt vacker sten bearbetad till golv,
fasadsten, bänkskivor och fönsterbänkar.
Grovt bearbetad till marksten, handhuggen
mursten och annan trädgårdssten.

SLITE STENHUGGERI AB

Box 52, SE-624 22 Slite

Tel. +46 (0)498 22 03 49

Fax +46 (0)498 22 22 50

Reproducerad fasaddetalj,
Nordiska museet.

TEKNIK & TRADITION

Vi kombinerar toppmodern 3D-skanningsteknik med förstklassigt hantverk och månghundraårig tradition. Vi brinner för att ta tillvara och förädla naturens mest hållbara material – på ett hållbart sätt. Därför använder vi 100 % lokalproducerad grön el från vindkraft.

Med natursten från Borghamns Stenförädling får du kvalitet och skönhet som varar i generationer. Välkommen till oss!

Linköpings domkyrka.

Nationalmuseum.

Borghamns Stenförädling AB

Stenvägen 6, 592 93 Borghamn
Tel. +46 (0)143-201 74
info@borghamns-stenforadling.se
www.borghamns-stenforadling.se

BORGHAMNS
kalksten

”Riskerar att bli en ödekyrkogård”

– Det är bra att Riksantikvarieämbetet startar en utredning för att revidera tolkningen av kulturmiljölagen. Det behövs tydligare riktlinjer, säger Pia Hellström, kyrkogårdschef och landskapsingenjör i Södra Sandby.

TEXT PETER WILLEBRAND

NÄR PIA HELLSTRÖM började som kyrkogårdschef i Södra Sandby församling i Skåne 2008 var det oklart vad som gällde.

– Men jag bestämde mig redan då för att alla gravstenar skulle sparas, att ingen skulle skickas till kross. Och i de fall där vi har beslutat att lägga ned en sten av säkerhetsskäl har vi gjort det så varsamt och snyggt som möjligt, utan att begravningsplatsen ser vanvårdad ut.

I församlingen finns tre kyrkogårdar. Återlämnade gravstenar har vid behov blivit kulturmärkta som ”värdefulla” eller ”mycket värdefulla.”

– Vi trodde i början att kostnaden för de återlämnade skulle delas upp, att begravningsverksamheten skulle stå för ”mycket värdefulla” stenar medan församlingarna själva skulle betala för dem som var ”värdefulla”.

Detta bidrog till att endast ett fåtal gravstenar – som begravningsverksamheten bekostade – restes upp.

– Många stenar ligger fortfarande och väntar på att bli resta.

PIA HELLSTRÖM MINNS reaktionerna från allmänheten när arbetet med säkerheten inleddes i början av 2000-talet.

– Folk var arga och det blev väldiga protester med många upprörda uttalanden i tidningarna.

Det här var samtidigt som kyrkan skildes från staten och det pågick en större diskussion om kyrkans framtida roll. I dag är känslorna inte lika starka och verksamheten med att säkra gravarna möts med större förståelse. De tragiska olyckor som skett, inte minst den med dödlig utgång i Bollebygd 2011,

har bidragit till att förändra synen.

– Nu händer det ibland att jag får höra att man tycker att vi lagt ned gravstenarna på ett fint sätt, att de känns som en naturlig del av kyrkogården.

HON BETONAR kyrkogårdens roll, med god balans. Den får inte tömmas och utarmas, inte heller bli ett museum. Hon uppskattar att nya gravstenar med traditionell utformning tillkommer vid runt tio procent av församlingens begravingar.

– Vi får även mindre stenar till de små urngravar som många väljer i dag.

Runt tre procent av gravarna i Södra Sandby församling har tidigare utpekats som särskilt eller mycket värdefulla.

– Vi ska göra en revidering av läget vad gäller bevarande av gravstenar, järnstaket, växter etcetera. Mycket har hänt och vi behöver se på vår tid med nya ögon. Tidigare fick man höra att man skulle vara försiktig med att utpeka något som ”mycket värdefullt” eftersom det skulle begränsa framtida förändringar.

Nu tycker Pia Hellström att kyrkogårdarnas helhetsbild ska återställas och att nedlagda gravstenar ska resas igen.

– Risken är annars att det blir en dyster ödekyrkogård. Helhetsbilden av kyrkogården är mycket värdefull, men det behövs pengar för att klara arbetet.

I dag anser hon att begreppet ”värdefullt” står för många fler värden.

– På våra kyrkogårdar finns till exempel gravar som tillhör personer som en gång var sadelmakare på Flyinge kungsgård eller militärer på förläggningen i Revinge. De är kulturhistoriskt värdefulla tidsdokument. ■

I dag anser Pia Hellström att begreppet ”värdefullt” kan tolkas på många fler sätt än tidigare.

FOTO: SÖDRA SANDBY FÖRSAMLING

Återanvänt med evigt liv

Återanvända gravvårdar har blivit en bänk i kallmursteknik och nya stenarbeten knyter an till Sigurd Lewerentz originalbyggnad. Naturstenen på S:t Olofs kyrkogård håller samman historien och symboliserar det eviga livet, skriver arkitekt **Bo Norman**.

S:T OLOFS KYRKOGRÅRD och kapell i Enköping ritades av arkitekten Sigurd Lewerentz och invigdes 1932, en tid när klassicistisk arkitekturtradition möter den modernism som i Sverige skulle bli funktionalismen.

Domkapitlets avvisande omdöme om det förslag som presenterades 1930 vittnar också om en gryende brytningstid: "... en byggnad i enlighet med det underställda förslaget skulle verka störande på platsens helgd i betraktande av dess ändamål."

Lewerentz omarbetade förslag är daterat till juni 1931. Det uppförda kapellet har ett modernistiskt formspråk, med tydliga geometriska former, platta tak och en sammanhållande symmetri. Stommen är av tegel, med en slätputsad fasad. Sockeln är klädd med grå normalslipad öländsk kalksten. Kalksten återkommer också interiört, som portomfattningar och kring det stora ljusintaget mot söder. Kapellrummet har ett kalkstengolv och även rummets pelare är klädda med kalksten, allt med normalslipad yta.

TILL LEWERENTZ kapellanläggning hörde även en ekonomibyggnad, placerad väster om kapellet och utformad som en vinkelbyggnad med platt tak med samma höjd som kapellets lägre delar.

Byggnaden uppvisade tidigt så omfattande problem med stomme och fukt att en nybyggnad ansågs mer ekonomiskt försvarbart än att återställa huset i sitt ursprungliga skick. Men en viss upprust-

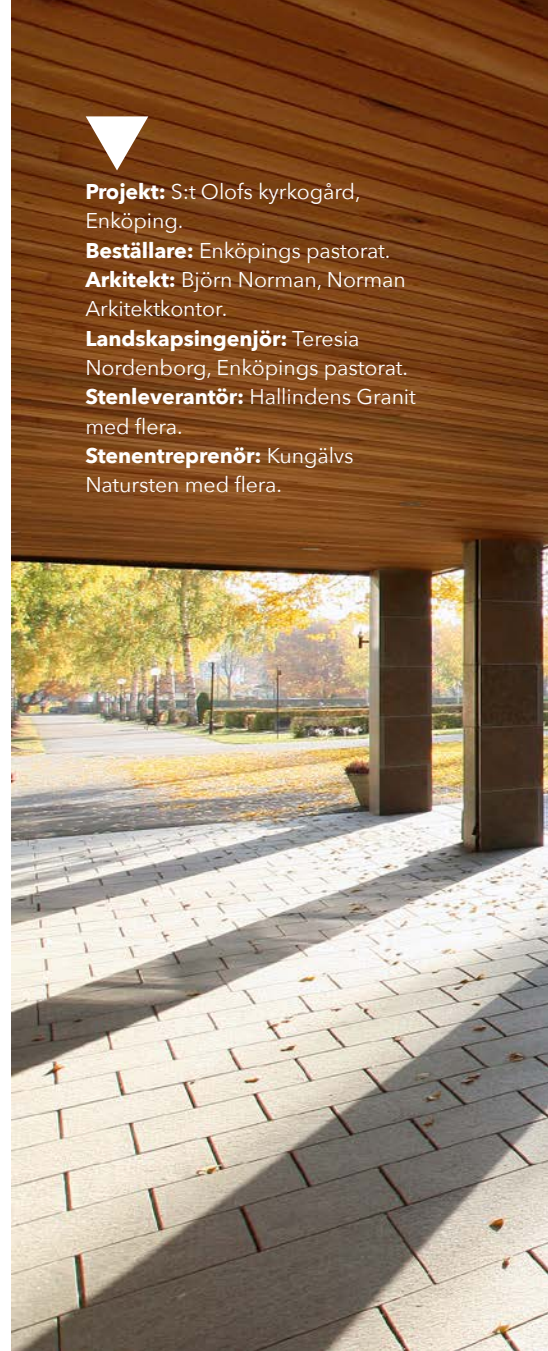
ning skedde under 50-talet, och i slutet av 60-talet genomfördes en omfattande om- och tillbyggnad där Lewerentz två byggnader införlivades i en större byggnadskropp med ett krematorium och tillhörande utrymmen.

En ytterligare ombyggnad genomfördes 2006, sedan nya miljökrav medfört att kremeringsverksamheten avvecklades i Enköping.

DEN SENASTE OMBYGGNADEN påbörjades 2016. Norman arkitektkontor fick då uppdraget att lösa problem med infallande söderljus som sommartid gjorde väntrummet svårt att använda. Samtidigt skulle ett värdigare väntrum skapas.

Huvudgreppet har varit att skapa en förhall till huvudentrén och ett väntrum som både ger besökarna möjlighet att vänta utomhus och samtidigt fungerar som solskydd. Arkitektoniskt tydliggör förhallen kapellets ursprungliga identitet och förstärker entréns funktion. Förhallens tak bärs upp av fem pelare klädda med normalslipad kalksten. Socklarna på anslutande byggnadsdelar har fått beklädnad av grå öländskalksten, med en normalslipad yta som motsvarar Lewerentz originalbyggnad.

Förhallen avslutas mot kyrkogården i söder med en sittbänk med stomme av återanvända gravvårdar och ett träraster som sittyta. Förhallens golv är förlängt fram till bänken. Golvet är utfört av hållar i Tossene Grå Bohus med samma bredd som pelarna, som bildar fris till rektangulära fält med plattor i fallande

Projekt: S:t Olofs kyrkogård, Enköping.

Beställare: Enköpings pastorat.

Arkitekt: Björn Norman, Norman Arkitektkontor.

Landskapsingenjör: Teresia Nordenborg, Enköpings pastorat.

Stenleverantör: Hallindens Granit med flera.

Stenentreprenör: Kungälv's Natursten med flera.

längder. Kransgården norr om kapellet har omgestaltats med nya markstensbelagda ingångar i de inramande häckarna.

ANVÄNDADET AV natursten har överlag haft stor betydelse för om- och tillbyggnaden. Kalkstenen förmedlar kontakten med originalbyggnaden utan att förminska dess arkitektoniska gestalt. Granitbeläggningen talar till evigheten, ett material som har obegränsad livslängd. Sittbänken av återanvända gravvårdar i kallmursteknik ger dessa återtagna gravvårdar ett evigt liv. Naturstenen står för det eviga livet, för minnet av alla de människor som fått sin sista viloplats på S:t Olofs kyrkogård. ■

FOTON: BO NORMAN

Huvudgreppet är att skapa en förhall till huvudentrén och ett väntrum som både ger besökarna möjlighet att vänta utomhus och samtidigt fungerar som solskydd.

Kalkstenen förstärker kontakten med originalbyggnaden.

Skalenligt mästerverk

IMPONERADE 500 TIMMAR arbete ligger bakom modellen som i minsta detalj visar produktionskedjan vid Kolmårdens marmorbruk under glansperioden i mitten av 50-talet.

– Vi kan nu pedagogiskt visa hela kedjan i genomskärning, från block till färdigt produkt, säger eldsjelen Christer Ericson, som tillsammans med Bo Rådstam och Eyvind Larsson från Marmorbrukets byalag har återskapat anläggningen.

För Christer Ericson är marmorbuket en del av den egna familjens historia. Han tillhörde den femte generationen som arbetade på bruket, som avvecklades så sent som 1970.

– Jag är också den som har tagit rollen som arkitekten i projektet. Jag har gjort

mätningar och letat i gamla ritningar som vi hämtade från stadsarkivet i Norrköping.

Modellen är skapad i skala 1:100.

– Sidmått 130 x 80 centimeter motsvarar alltså lika mycket i meter i verkligheten.

Christers hustru Ingegärd har gjort de 35 modellgubbarna som finns utplacerade i modellen. De representerar de olika yrkesgrupperna på platsen.

– Totalt arbetade 150 personer på bruket vid den här tiden, inräknat dem som arbetade i brottet. Det var den största arbetsgivaren på orten.

I SOMMAR KAN ALLTSÅ besökarna på Mamormuseet följa blockets väg, som börjar med att det lyfts in med travers.

Därefter sågar åtta ramsågar upp blocken i skivor innan de hamnar på ett skivlager, varifrån de fortsätter att sågas upp i beställda format och ytbearbetas i slipmaskiner eller av stenhuggare.

– Vi visar även upp den hårdmetallsåg som var en revolution när den kom på 50-talet, säger Christer Ericson.

Museet har öppet alla dagar utom måndagar från midsommar till och med augusti.

– Modellen kommer då att vara täckt av en glaskupol, säger Christer Ericson.

Är det riktig Kolmårdsmarmor i modellens block och skivor?

– Självklart! säger Christer Ericson. ■

TEXT **PETER WILLEBRAND**

FOTO **EYVIND LARSSON**

Det som gör Nordskiffer så speciellt är inte att de säljer det mest miljövänliga fasadmaterialet*, som dessutom är ett naturmaterial som är färgbeständigt och underhållsfritt, har livslängd på ca 200 år, är mycket resistent och utmärkt på havsnära fasader och i salta vindar. Det är inte heller att skiffer är vackert, ger en lätt fasad (från 20 kg/m²) eller att det är enkelt att montera. Det är inte att skiffer, som Nordskiffer missionerat om och utbildat arkitekter och byggare i de senaste 15 åren, är bland det mest ekonomiska material man kan ha på fasad. Det är inte ens att de varit drivande inom social hållbarhet i byggbranschen och att alla medarbetare är utbildade i mänskliga rättigheter**. Nej, det som gör Nordskiffer speciellt är de som jobbar här som är så kunniga, engagerade och generösa med sin kunskap. Som Malin t.ex.

PS. Från och med 2019 finns showroom i ett alldeles eget skifferhus på Bobergsgatan 75 i Norra Djurgårdsstaden i Stockholm.

*se studien vid Miljö- och Energisystem, Institutionen för Teknik och Samhälle, Lunds Tekniska Högskola. Koch, K. & Lindeberg, K. (2016) "Miljömässigt hållbara material för bostadshus"

**Nordskiffer var pilotföretag i Byggsvarubedömningens nya enkät för social hållbarhet.

Stenkoll på fågellivet

Mats Waern är en flitigt anlitad miljökonsult inom stenindustrin och en hängiven fågelskådare på fritiden. Ibland kan han kombinera arbete och fritid.
– Artskyddsfrågor får mer och mer fokus vid tillståndsgivning för stentäkter.

TEXT PEDER EDVINSSON FOTO MATTIAS BARDÅ

MATS WAERN, MILJÖKONSULT på WSP Environmental i Kalmar, är en välkänd profil inom den svenska stenindustrin. För några år sedan var han till exempel uppdragsledare när Hallindens Granit skulle öppna sitt diabasbrott i Moheda i Småland. Mats Waern och WSP bistod med en helhetslösning för Hallindens ansökan: hydrogeologi, akustik, naturvärdesinventering, fågelinventering och miljöjuridik med utredningar och miljökonsekvensbeskrivning.

Jämfört med andra liknade ansökningar gick processen väldigt snabbt: cirka 1,5 år från samråd till lagakraftvunnen dom.

Arbetsmetoden var en viktig förklaring till den snabba handläggningen. WSP satte bland annat in extra resurser, vilket bidrog till att mark- och miljödomstolen kunde fatta beslut direkt på underlaget i de inkomna handlingarna, utan att behöva kalla till huvudförhandling som skulle dra ut på processen.

MATS WAERN BÖRJADE studera biologi i Uppsala och fördjupade sig inom ekotoxikologi med övertygelsen om att miljögifter kommer att vara en stor samhällsfråga under många år framöver.

Hans stora intresse vid sidan av arbetet är fågelskådning. Han räknas i dag som en av Sveriges främste fågelskådare. Intresset är så starkt att han för 16 år sedan flyttade från Uppsala till Kalmar, för att komma nära det rika fågellivet på Öland.

– För högkvalitativ skådning är Öland perfekt, man kan vara borta i tre timmar och få skitbra skådning och ändå ha hela dagen kvar för jobb och familj.

Den svarthakade buskskvättan och dess underarter är ett av

Mats specialintressen. Han har bland annat besökt i Marocko, Sibirien och andra platser i Asien – inte minst i Indien och Kina – där svarthakade buskskvättor förekommer.

– Svarthakade buskskvättor är ett outtömligt ämne! Vissa arter snöar man in på, nu är jag inne på större turturduva och piplärkor också.

MATS WAERN BERÄTTAR OM GLÄDJEN han kände när han som ung fågelskådare började lära sig att avkoda fågelvärlden.

– Jag gillar att vara analytisk, det är mitt sätt att skåda. Förutom att lära mig alla läten och dräkter är det till exempel kul att försöka avgöra om det är fisk- eller silvertärna på vingslagen när man ser fågeln på sträck flera kilometer ut.

Från mitten av april till mitten av maj skådar han i stort sett varje morgon före jobbet.

– I perioder kopplar jag bort fåglar, men under vår och höst kör jag hårt.

Mats Waern ingår även i trion som ligger bakom skådarpodden *Pjodden*.

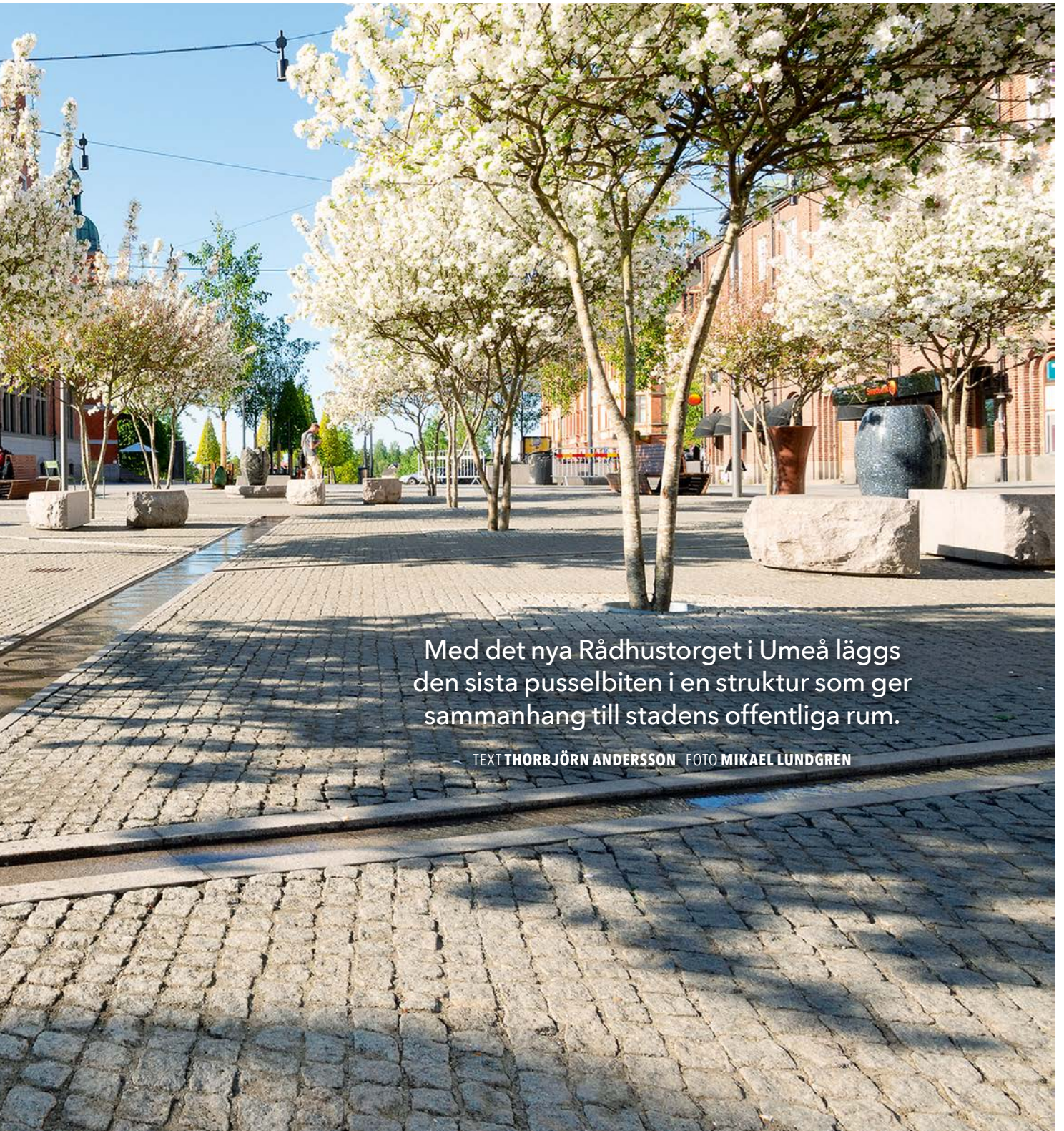
– Varje avsnitt har runt 1 400 lyssnare. Det är fascinerande att så många vill lyssna på en podd för de största nördarna inom fågelskådning.

Har du kunnat förena ditt intresse för fåglar med ditt arbete som miljökonsult?

– Absolut. Artskyddsfrågor får mer och mer fokus vid tillståndsgivning för stentäkter. Mitt fågelintresse har även gett mig ett stort kontaktnät inom myndighetsvärlden. ■

DEN SISTA

Med det nya Rådhusorget i Umeå läggs
den sista pusselbiten i en struktur som ger
sammanhang till stadens offentliga rum.

TEXT THORBJÖRN ANDERSSON FOTO MIKAEL LUNDGREN

PUSSELBITEN

”Torgytan får sin karaktär av en mönstersättning i två olika färger granit. Mönstersättningen är inspirerad av den lokala vävteknik som kallas Västerbottensdräll.”

Rådhuset sträcker ut sig framför Umeås rådhus, stadens symboliskt sett viktigaste byggnad, uppförd 1888 efter den stora stadsbranden. Det är en tegelbyggnad i holländsk renässansstil, en självklar mittpunkt i Norrlands största stad.

Rådhuset ligger placerat i krysset av stadens två stadsaxlar, den östvästliga Kungsgatan, som är en gågata, och den nordsydliga paradaxeln, etablerad vid Oscar II:s stadsbesök 1896. Denna börjar vid järnvägsstationen och slutar vid älvens brink. På sin väg passerar axeln esplanaden, torget, rådhuset, Rådhusparken för att avslutas vid Älvpromenaden. Härifrån kan man utmed älven ta sig vidare till andra delar av staden.

Det nya torget är en viktig del i detta stadssammanhang och lägger sista pusselbiten till en struktur av offentliga rum. I torgets nya gestalt fortsätter Rådhusparkens bågallépromenader och dras ut längs torgets sidor med två dubbla trädrader av rödlönn (*Acer rubrum*).

Promenaderna nyper fast rådhuset längs dess bågallé och ger torget en grön ram. Torget får två trädplanterade sidor som flankerar en relativt stor, öppen yta mitt framför rådhuset. I denna

komposition ges rådhuset en förstärkt pondus med stöd av alléraderna och med sitt läge i axelns högsta punkt.

Av de två alléerna avslutas den östra med en låg, glasad paviljong med servering. Här finns en uteservering i sydväst och även offentliga sittplatser. Detta är den mest sociala platsen på torget och ligger i bästa solläge. Kvällstid lyser paviljongens interiöra belysning som en stor lykta genom sina glasade fasader.

Den västra allén har sin avslutning i en äppelund (*Malus 'Evereste'*) med spektakulär blomning i maj.

Infällt i stenbeläggningen finns ett utsträckt vattenspel av grunda rännor som bildar ett bevattningssystem med förgreningar mot en huvudstam. Vattenspelet får sitt vatten från sex amforor i sten, placerade i förgreningarnas yttre punkter. Sammantaget bildar de ett konstverk, kallat *Källflöden*, utfört av skulptören Pål Svensson. Amfororna är gjorda av graniter från Sverige, Norge och Finland, länderna kring Bottenviken. Alla har olika former och kulörer.

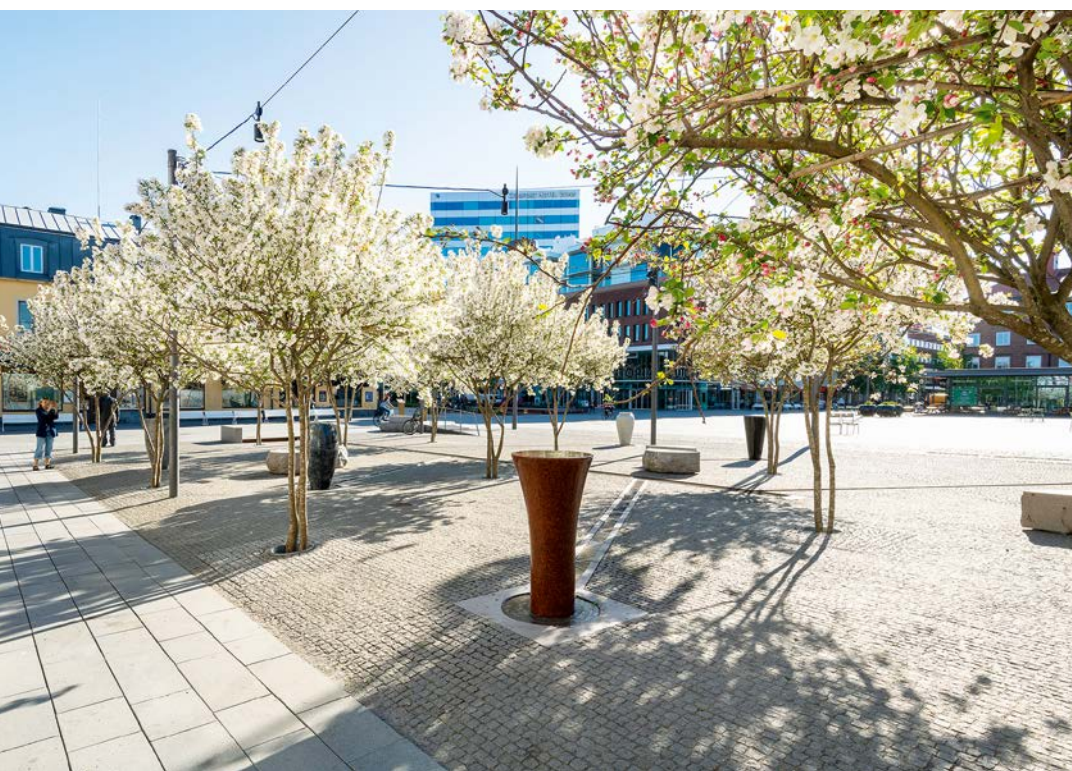
Torget centrala parti är rent och

öppet. Det ska användas vid arrangemang av olika slag, och kunna möbleras efter årstiderna. Vintertid byggs ibland en snölabrynt här. Sommartid kan platsen göras till en utomhusbio, en marknad eller blir ett rum för mera tillfälliga händelser.

Torgytan, kallad finytan, är utlagd som en matta, och får sin karaktär av en mönstersättning i två olika färger granit. Mönstersättningen är inspirerad av den lokala vävteknik som kallas Västerbottensdräll. Drällen är inramad av en bred fris av så kallad mosaiksten, som också rymmer äppelunden och paviljongen.

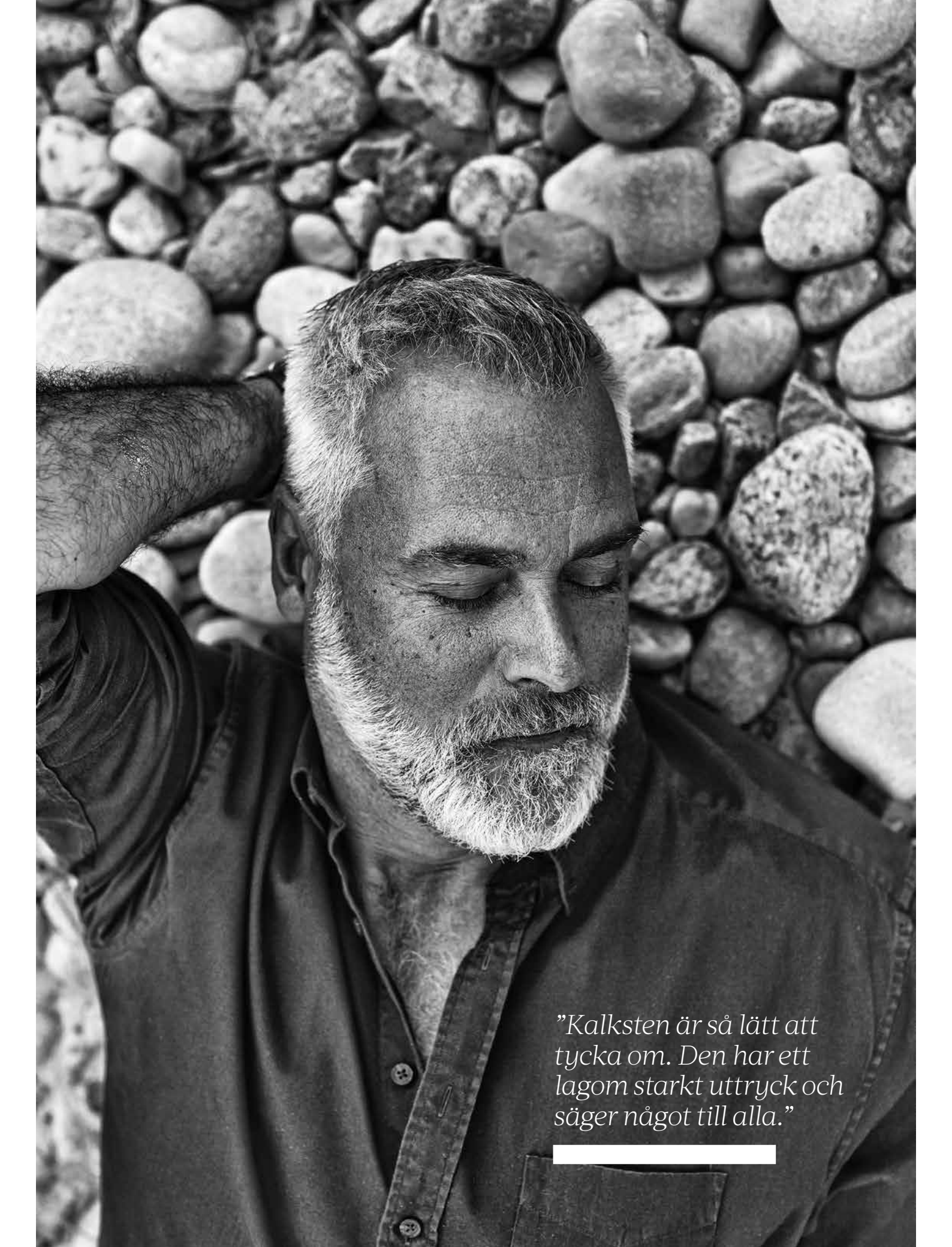
På sommaren ställs ett trettiotal lösa stolar ut för informellt sittande. De är märkta med stadens signum björklövet.

Umeå ligger 65 grader nord och i årstidsmöbleringen ingår en tanke om en stämningsskapande belysning under de mörka vintermånaderna. Allmänbelysningen fås genom strålkastare fästa på dubbla rader av master, där belysningspunkterna är placerade innanför en gyllene ring som sitter högt på masten. Äppelunden har en lägre monterad belysning som hänger på korsande linor. De rör sig i vinden och ger ett rörligt skuggspel genom äppelträdens kronor. ■

Projekt: Rådhusstorget, Umeå.
Uppdragsgivare: Umeå stad.
Landskapsarkitekt: Thorbjörn Andersson, Sweco Architects.
Team: PeGe Hillinge, Tobias Phersson och Fredrik Schönfeldt.
Konstnär: Pål Svensson. Bearbetning av stenhuggare David Knutsson.
Ljusdesign: Black Light Design.
Stenleverantör: Hallindens Granit med flera.

◀ Sex amfor i granit från Sverige, Norge och Finland bildar konstverket *Källflöden*, av Pål Svensson. Amfororna förser torgets bevattningssystem med vatten. Amfororna är av Grå Bohusgranit, Hallandsgnejs, Diabas, Mörk Labrador, Tranås Rubin och Ice Green. På torget finns även en drickfontän, i form av en stiliserad blomma, i Bohusläns Gnejs.

*"Kalksten är så lätt att
tycka om. Den har ett
lagom starkt uttryck och
säger något till alla."*

EN STENSAMLARES BEKÄNNELSER

"Jag äter min gröt på en stor kalksten varje morgon.
Då skulle det väl även passa med samma material som gravsten?"
Den folkkära, bokaktuella författaren Ernst Kirchsteigers entusiasm
för naturens material sträcker sig hur långt som helst.

TEXT **HÅKAN LÖVSTRÖM** FOTO **HELEN PE**

Boken *Ärliga material* (Bonnier Fakta) är en kärleksförklaring till fem material – järn, sten, trä, glas och ull – som Ernst Kirchsteiger ständigt återkommer till i sitt skapande. Men titeln skulle lika gärna ha kunnat vara en annan, understryker han:

– "Enstensamlares bekännelser", till exempel. Den här boken har jag varit gravid med i minst femotn år. Jag ville beskriva vad det är som gör att jag blir så påverkad av ett material som ofta har hårda eller vassa ytor.

Ernst Kirchsteiger behöver knappast presenteras. Namnet "Ernst" är i dag synonymt med ett varumärke som säljer allt från inredning, textilier, korv och vin till åtminstone en produkt i natursten.

– En mortel i granit som är väldigt användbar. Jag skulle gärna ha fler saker av natursten som säljs under mitt namn. Någon har föreslagit stenar som iskuber, men jag vet inte om det är särskilt praktiskt. Däremot är det intressant med stenar i ugnen, som kan användas för att göra pizza, baka eller ställas på bordet för att steka på.

KÄRLEKEN TILL NATURSTEN grundlades redan i barndomens Degerfors. Ernst Kirchsteiger hade alltid några små stenar med sig hem efter att ha varit ute och lekt.

– Vi ungar gick ju bland annat och kollade efter extra fina turkosgröna stenar i slagghögarna från bruket. Man

kan nog säga att jag var stengalen redan då, säger han.

I den lilla bruksorten blev han också fast i sin övertygelse om att marmor inte ska blankpoleras.

– Det var en lite finare bilhandlare i stan som hade en marmorskiva som glänste likt en spegel. Jag tyckte att den var för polerad, redan när jag såg den som liten grabb. På en gammal fin marmorstaty blir ju ytan nästan som vår egen hud. Vi blir båda mer intressanta med åren.

INTRESSET FÖR STEN har följt Ernst Kirchsteiger genom yrkeslivet, först som kock, sedan som byggare och inredare.

– Sten är tacksamt att använda för att skapa spänning i ett rum. Jag älskar att ställa en stor glaskaraff på en kalkstensskiva eftersom alla känner att det sköra glaset möter den tunga hårda stenen.

Han försöker alltid skapa stämningar och känslor med sin inredning.

– I varje sten du tar in i dina rum finns en historia som ger ditt rum karaktär. När jag går över mitt hallgolv av Komstasten händer det att jag böjer mig ned och klappar stenen. Där finns en berättelse som vi alla kan plocka upp.

Ernst Kirchsteiger tror att det finns en villfarelse att natursten är dyr och krånglig, vilket får många att välja bort sten i bostaden.

– Jag trodde länge att svensk kalksten bara fanns på Gotland och Öland. Men

när vi behövde kalksten upptäckte vi Borghamnsten här i Östergötland. Jag kunde åka dit och prata med dem som jobbar där, och jag hittade den stora kalkstensskiva som jag numera äter min morgongröt på.

FÖRUTOM BOKEN har han en ny säsong av *Sommar med Ernst* i TV 4 på gång. Den börjar sändas i slutet av juni. En gammal bondgård på Österlen i Skåne ska rustas upp med hjälp av Ernst Kirchsteigers magi.

– För mig är Österlen och stenar en speciell kombination. Det var här jag lärde känna konstnären Helge Lundström från Gislöv. Han tog med mig ut i naturen och pekade på speciellt vackra stenar. Han kunde säga: "Kom, ska vi gå ut i skogen och bli förälskade i en sten?" Numera har vi många vackra stenar i vårt hus på Österlen.

På frågan om vilken stensort som är hans favorit kommer svaret snabbt:

– Kalksten. Den är så lätt att tycka om. Den har ett lagom starkt uttryck och säger något till alla. Jag minns att när barnen var små kunde de krypa runt på golvet och hitta fossiler i stenen som då kunde vara urgamla snäckdjur eller insekter.

– Jag märker ju själv hur bra jag mår av att finnas i ett sammanhang där det finns riktiga material som har en historia att berätta. Stenarna får mig att bli grundad. Så på min grav får det gärna stå en kalksten. ■

TIO TUNGA NOMINERINGAR

Estetiskt, hållbart och nyskapande! Juryn har i år nominerat tio projekt som fullt ut lever upp till Stenprisets tre kärnvärden. Priset premierar också en helhetssyn och djupare förståelse för materialet, som i slutänden gör att stenen kommer till sin rätt.

Kärnvärdena utesluter heller inte breda tolkningar: nyskapande finns i traditioner och god arkitektur ger alltid hållbarhet. Stort tack för era insikter om, ert arbete med och ert engagemang för världens äldsta byggmaterial!

Kai Marklin, juryordförande och ordförande i Sveriges Stenindustriförbund

FOTO: ÅKE E:SON LINDMAN

Panorama- terrassen

▼ Den nya panoramaterrassen i Rinkeby har blivit en samlingspunkt för människor. Den ger identitet och skapar hemkänsla i en utsatt stadsdel. En långsträckt lutande väg bärs upp av en massiv stödmur i svensk granit.

FOTO: ERIK LEVANDER

Frantzén

▲ Restaurant Frantzén är Sveriges första krog med tre stjärnor i Guide Michelin. Valet av naturmaterial i inredningen speglar även nivån på menyn. Här hittar vi bland annat Brännlyckan från Borghamnsten.

FOTO: JOHAN FOWELIN

Naturum Trollskogen

▲ Naturum Trollskogen ligger på Ölands nordostligaste udde, vid porten till naturreservatet Trollskogen. Arkitekturen bygger på ett samspel mellan landskap och byggnad, med fasader av murad grå kalksten med bred fog, typisk för Öland.

FOTO: DAN SJUNNESSON/STUDIO CA

Parkaden

▲ Parkeringshuset Parkaden vid NK har med hjälp av ny inredning i Ekebergsmarmor, Brännlyckan och Kolmårdsmarmor fått en tydligare koppling till själva varuhuset. Projektet kännetecknas av högsta ambitionsnivå i material och utförande.

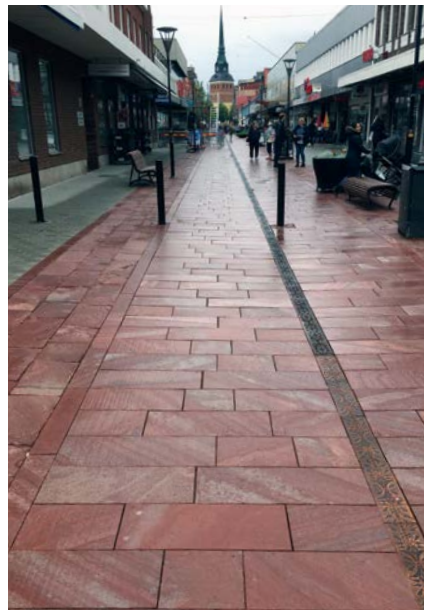

FOTO: LEONTINE NORDENHÄKE

Kyrkogatan Mora

▲ Moras nya affärsstråk är inspirerat dels av folkdräkternas textila band, dels av skidspåren som är så starkt förknippade med Vasaloppet. Med utgångspunkt i begrepp som kontinuitet och helhet har stråket fått ett tydligt golv i Älvdalskvarst.

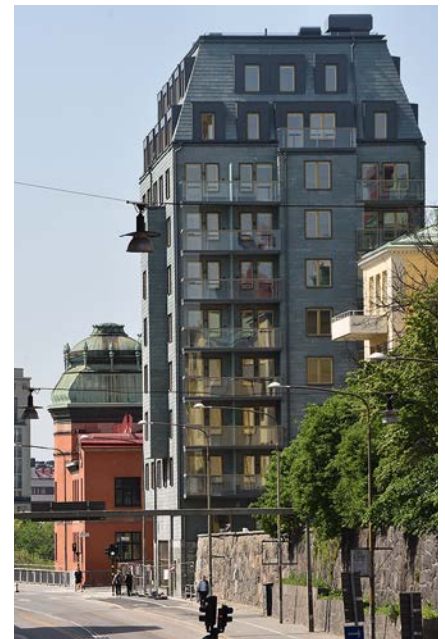

FOTO: TULSA JANSSON

Tegnérstorn

▲ Elva våningar höga Tegnérstorn i hörnet Tegnérgatan/Hälsobrunnsgatan i centrala Stockholm rymmer 42 hyresrätter. En fasad och ett tak klädda i grön skiffer ger en sammanhållen känsla.

FOTO: PÅL SVENSSON

Infinite Eight

▲ Pål Svenssons imponerande konstverk *Infinite Eight* är även ett mästerligt hantverk. Stensculpuren i diabas är 230 centimeter hög och väger 4 ton, och ska ingå i samlingarna på ett konstmuseum i Auburn i Alabama i USA. De mjuka dynamiska linjerna har formats ur ett block med en ursprungsvikt på 18 ton.

FOTO: TULSA JANSSON

Uggleberget Hovås

▲ På Uggleberget i Nya Hovås har 368 hyresrätter byggts. Ett helt nytt område håller på att växa fram. Husen är byggda på ett berg med tallar och lummig naturmark in på knuten, och den hållbara skifferfasaden förstärker den naturliga gestaltningen och kopplingen till platsen.

Rådhusstorget Umeå

Med det nya Rådhusstorget i Umeå läggs den sista pusselbiten i en struktur som ger sammanhang till stadens offentliga rum.

► Läs mer på sid 30–33.

FOTO: JÖRGEN NILSSON

Boklok

▲ Ikeas och Skanskas gemensamma koncept Boklok har förflyttat bilden av natursten som ett exklusivt material. Genom en anpassad produktion har man hållit nere kostnaderna och gjort skiffer till ett standardval.

ENKELT

www.granumstenprodukter.se

Tradition från Öland

Mysinge Stenhuggeri AB är ett familjeföretag i den tredje generationen och har sedan 1930-talet brutit och förädlat den öländska kalkstenen. Vi levererar Ölandskalksten till det stora och lilla projektet, både i inne- och utemiljö.

Mer information om produkter och bearbetningar finns på vår hemsida.

MYSINGE
STENHUGGERI

Sten 80 år — ständigt i brytningstid

Att med ett åttioårigt historiskt perspektiv läsa den tidning som man själv är redaktör för är både roande och i viss mån oroande. Å ena sidan tycks vissa branschfrågor förbli eviga (monteringsmetoder), å andra sidan har utvecklingen tagit stormsteg i andra sammanhang (produktionsmetoder).

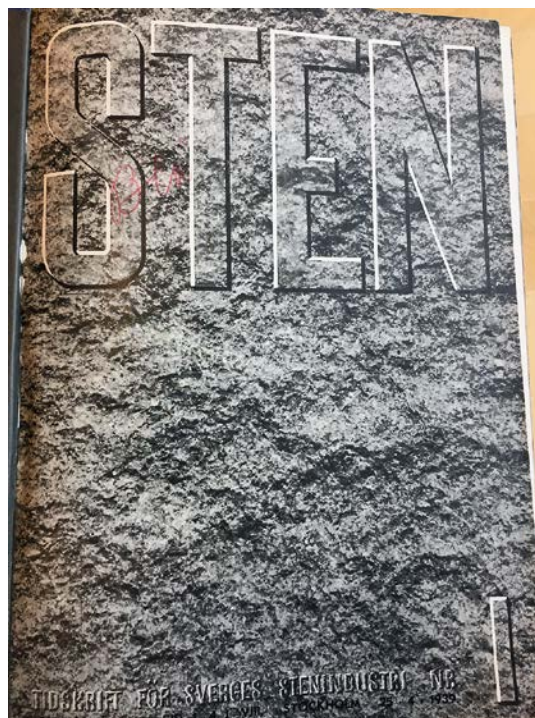
Men framför allt vittnar åttioårsringen Sten om att varje tid har haft sitt särskilda förhållande till natursten som byggnadsmaterial. Kort sagt: en tidning är alltid ett samtidens lackmuspapper.

När det första numret av tidskriften Sten utkom 1939 bestod det av 16 sidor redaktionellt innehåll och annonser, som då liksom nu kretsade kring naturstenens roll som byggnadssten. Även utgivningstakt, upplaga och målgrupp var i praktiken densamma som i dag: fyra nummer per år, 5 000 exemplar som i huvudsak går till arkitekter.

I den av redaktionen signerade programförklaringen stod då bland annat att beslutet att starta en tidning grundade sig i att stenindustrin, som alla andra producenter vid den här tiden, behövde sin specialtidskrift. Dels för att förmedla branschkunskap, dels för att skapa en kanal mellan producenter och beställare. Under mottot "rätt sten på rätt plats" lovade redaktionen bland annat att garantera objektivitet för både kundernas och industrins bästa.

Det kan även nuvarande redaktion och redaktionsnämnd skriva under på.

När det första numret kom ut stod ett världskrig för dörren. Det har ännu inte utbrutit när direktör Folke Anger vid Gottorps Marmor (sedermera ordförande för förbundet) i nummer 2 rapporterar om sina intryck från en resa i Tyskland. Folke Anger imponeras av den monumentala arkitekturen och den 34-årige professorn Albert Speer som bildat skola för den nya tyska arkitekturen. Anger skriver: "För en stenhuggare äro dessa byggnadsverk verkliga eldorado. Sedan den första förvåningen har lagt sig har man bara att lugnt

Det allra första numret av Sten, från 1939.

konstatera att naturstenen här fått intaga främsta platsen bland byggnadsmaterialet." Även Adolf Hitler visar ett "livaktigt intresse" för en natursten som kan vittna om Tysklands styrka. Anger noterar samtidigt att arkitekturen också kritiserats för att vara ett uttryck för "storhetsvansinne", och historien kommer att visa vem som får rätt eller inte. Han sticker heller inte under stol med att han önskar att den svenska staten skulle visa ett större intresse för natursten.

Men det visar sig bli tvärtom. När Stenindustriförbundets styrelse ett år senare sammanfattar verksamhetsåret 1940 beskrivs utförligt hur krigstiderna har gjort att staten bundit upp kommunernas kapital, och att nybyggnationen i landet mer eller mindre avstannat. Styrelsen har under året arbetat hårt för att staten ska hålla fast vid sina ursprungliga planer, från före krigsutbrottet. Den har även lämnat skrivelser om lägre taxor för järnvägstransporter och att den nyligen omsättningsbeskattade försäljningen av gravvårdar åter ska befrias från skatten. De höjda priserna har fått till följd att många väntar med att köpa gravvård, i avvaktan på bättre tider.

Ponera att vi nu flyttar perspektivet 80 år framåt: Hur kommer man att se på 2019 års upplaga av tidningen? Kanske som året då produktionen stod på topp efter en lång och stegrande byggkonjunktur? Kanske som ett år som innebar ett genombrott för de miljökrav i offentliga upphandlingar som branschen länge argumenterat för? Kanske som ett år då branschens betydelse för våra svenska kulturmiljöer fick ett stort genomslag? Kanske som ett år då branschen fick gehör för oskäliga konkurrensvillkor?

Om framtiden kan vi bara sja, och de flesta av oss finns inte kvar om 80 år. Men en sak kan vi vara säkra på: naturstenen överlever oss alla – och kommer alltid att vara en bärare av historien. Grattis, Sten 80 år! Bra jobbat.

PETER WILLEBRAND, FÖR REDAKTIONEN & REDAKTIONSNÄMNDEN

LEVERANSTID

*Femhundra
miljoner år*

*Vår jämtländska kalksten är tuktad av Moder Jord under
en knapp evighet. Därefter har vi bearbetat den till ett
vackert, beständigt och miljövänligt naturmaterial.
Vilken tur att vi har den på lager.*

DALA

www.dalasten.se

Ny certifiering för säkrare gravvårdar

Sveriges Stenindustriförbund tar initiativet till en ny certifiering för kvalitetssäkrad montering av gravstenar.
– Det är en kombinerad säkerhets- och kvalitetsfråga. Vi börjar med oss själva och certifierar medlemmar som har genomgått vår utbildning, säger Kai Marklin, ordförande i Sveriges Stenindustriförbund.

TEXT **PETER WILLEBRAND** FOTO **RICKARD LAGERSTRÖM**

KAI MARKLIN LIKNAR certifieringen vid en självreglering där branschen tar sitt ansvar och garanterar att montering och provning lever upp till de riktlinjer som Centrala gravvårdskommittén tagit fram.
– De omfattar bland annat belastningskrav, olycksfallsrisk, krav på dubbar, grundläggning och gjutning.

I DAG FINNS ETT spretande utbud av metoder för att montera gravstenar och det kan vara svårt för både kyrka och privatpersoner att avgöra vad som är rätt metod. Ansvaret för att gravvården blir rätt monterad faller på gravrättsinnehavaren som också är skyldig åtgärda gravstenar som inte står säkert.

– Därför ska det tydligt framgå att den firma som levererar, monterar och ommonterar en gravsten också ansvarar för att det sker enligt bestämmelserna, som är framtagna av kyrkogårdsförvaltningen som både ansvarar för kontrollen av gravvårdssäkerheten och kyrkogårdens arbetsmiljö, säger Kai Marklin.

Magnus Berglund, på Petterssons Stenhuggeri i Trollhättan, sitter i Sveriges Stenindustriförbunds gravvårdskommitté och föreläser regelbundet om gravvårdssäkerhet. Han anlitas ofta av Centrala Gravvårdskommittén.

– De flesta företag jobbar redan enligt regelverket, men med en certifiering får vi en handfast dokumentation som också förbinder entreprenören att använda metoder som vi vet fungerar. Vi undviker även lösningar som inte är tillräckligt flexibla för att klara framtida förändringar, när till exempel gravar ska flyttas, säger han.

EN FÖRSTA KULL medlemmar i Sveriges Stenindustriförbund har redan certifierats.

Kai Marklin liknar certifieringen med den som våtrumsföretagen använder sig av.

– Den är tidsbegränsad till fem år och det räcker med att en medarbetare på varje företag har gått utbildningen för att certifieringen ska vara uppfylld.

Reaktionerna från Centrala Gravvårdskommittén har hittills varit positiva, berättar Magnus Berglund.

– Visst kan man ha synpunkter på att vi i branschen står för certifieringen, men samtidigt tycker man att det är bra med ett initiativ som både ger enhetlighet och betonar säkerheten. ■

”De flesta företag jobbar redan enligt regelverket, men med en certifiering får vi en handfast dokumentation.”

Experttipset: Dokumentera mera!

– Vid en tvist är oftast en av de största utmaningarna att reda ut vilka parter som är berörda, och vilka avtal som egentligen gäller.

Det säger Jan Anders Brundin, stenkonsult och besiktningsman.

Jan Anders Brundin.

JAN ANDERS BRUNDIN är av en av Sveriges Stenindustriförbunds utsedda besiktningsmän. Tillsammans med advokat P-G Jönsson, AG Advokat, höll han i mars i en kurs i entreprenadjuridik.

– Vissa lagar och förordningar sätter andra ur spel. Många tvister skulle gå att undvika om fler var mer pålästa inom entreprenadjuridik, säger han.

P-G Jönsson, med bred och lång erfarenhet från tvister på olika nivåer inom byggsektorn, gick under dagen igenom flera exempel på tolkningar av lagstiftningen utifrån AB 04 (Allmänna bestämmelser för entreprenader) och ABT 06 (Allmänna bestämmelser för totalentreprenader) och och ABM 07/ABM 18 Natursten (AB Materialleveranser).

Deltagarna hade inför kursen uppmanats att komma med exempel på frågor och tolkningar hämtade från deras egna erfarenheter. Det gjorde kurstillfället till en levande workshop med många praktiska exempel där kursledarna kunde ge vägledning.

Ett återkommande mantra var att se till att dokumentera och återkoppla till ursprungliga förfrågningsunderlag och handlingar, eftersom ett byggprojekt så gott som alltid förändras medan det pågår. Ur ett juridiskt perspektiv är det oftast de ursprungliga handlingarna och offerten som gäller vid tvisteärenden, i synnerhet om man inte kan hänvisa till annan dokumentation.

– Vad gör vi nu? Ställ alltid den frågan till beställare när avvikelser eller förändringar uppstår, och se till att åter dokumentera. Och gör klart med vad som ska göras innan ni tar egna initiativ, underströk P-G Jönsson flera gånger.

TVÅ JURIDISKA OCH kompletterande dokument redovisades på kursen:

1. "ABM 18 – Natursten" – baserad på branschneutrala "ABM 07" men förtydligad och anpassad till förhållanden inom naturstensbranschen.
2. *Stenhandboken*s avsnitt "Terminologi och toleranser", underdokument "Estetisk dokumentation". En mall för redovisning av estetiska egenskaper hos stenmaterial som köps/säljs.

JAN ANDERS BRUNDIN sammanfattar dagen där deltagarna i eftersnacket uttryckte önskemål om uppföljande kurser:

– Kursens huvudsyfte var att belysa riskerna med otydliga partsförhållanden. När Konsumentköplagen och Konsumenttjänstlagen har tolkningsföreträde kommer affärsförhållanden mellan professionella avtalsparter i andra hand. Slutkunder med korsvisa kontakter där "alla pratar med alla" i flera led riskerar att eftersätta juridiken och äventyra uppdraget. ■

Kulturbyggnader

Renovering och montering
av natursten på kyrkor,
slott och gamla byggnader.

Narkesten.se

KURT JOHANSSON är bergsingenjör och adjungerad professor i ämnet Natursten som bygg- och anläggningsmaterial på SLU.

KAI MARKLIN är arbetande ordförande i Sveriges Stenindustriförbund och Stenindustrins Forskningsinstitut.

I VARJE NUMMER SVARAR VÅRA EXPERTER PÅ FRÅGOR OM NATURSTEN. KURT GER SVAR PÅ SVÅRA PROFFSFRÅGOR, KAI VET HUR DU FÅR BORT RÖDVIN FRÅN KÖKSBÄNKEN.

VAD GÖRA MED EN LUTANDE GRAVSTEN?

▼ Jag fick ett brev från kyrkogården, där vi har vår familjegrav. Tydligt lutar vår gravsten för mycket, lite märkligt då den lutar bakåt och mot en häck. Min fråga är vad som gäller. Jag ser att vissa har lagt ner sina gravstenar så jag undrar lite hur man ska göra?

KAI SVARAR: När det gäller regler och bestämmelser för hur en gravsten ska vara monterad så har Sveriges Stenindustriförbund varit med och tagit fram riktlinjer för detta. Bland annat gravstenens höjd påverkar vad som gäller.

Du hittar bestämmelserna på www.sten.se » Gravstenar » Montering och säkerhet » dokumentet "Instruktion för provning av gravvårdar". Grundregeln är att en gravsten inte får luta över sin "välpunkt (vridpunkt)", när den belastas med 35 kilos tryck. Se ovan nämnt dokument för mer information.

För att åtgärda en sten bör man kontakta

ett stenhuggeri som är anslutet till Sveriges Stenindustriförbund eftersom vi utbildar våra medlemmar i detta regelverk.

För att få mer information om varför just er sten inte har godkänts rekommenderar vi er att kontakta kyrkogården.

HUR SLIPPER MAN GLIDANDE GATSTEN?

▼ Som många vet glider gatstenar med sågad undersida när de utsätts för biltrafik, eftersom undersidan är slät. Min fråga är om undersidan blir tillräckligt "skrovlig" om man krysshamrar eller flamar den?

KURT SVARAR: Flamning ger ingen märkbar friktionsökning. Krysshamring ger en viss, men inte särskilt stor friktionsökning, knappast värd att kosta på. Dock finns på marknaden för detta ändamål mycket bra stensorter och en gatstenstyp med flammad/krysshamrad översida, klippta kanter och kilad/klippt undersida. Denna gatstenstyp får en rå och ojämn undersida med friktionsegenskaper likvärdiga dem hos kilade, klippta och huggna (det vill säga den ursprungliga gatstenstypen) och ligger därmed stadigt. Observera att detta förutsätter att det finns tillräckliga motstånd som till exempel kantstenar, andra spärrstenar, att fogar håller sig inom toleransen 7 ± 4 för

raksättning och 9 ± 6 för bågsättning och alltid är väl fyllda.

Dessa gatstenar bör ni kunna köpa hos medlemmar i Svenska Stenindustriförbundet. Sök i leverantörsregistret på www.sten.se! De finns både som små- och storgatsten i vissa stensorter.

MÅNGA "ALLRENT" ATT VÄLJA PÅ!

▼ Vi har flyttat in i en nyproducerad lägenhet där det finns bänkskivor i kalksten i köket. I broschyren som vi har fått och som har producerats av er, *Natursten skötsel inomhus*, anges att man förutom naturlig stensåpa kan använda "allrent" vid avtorkning.

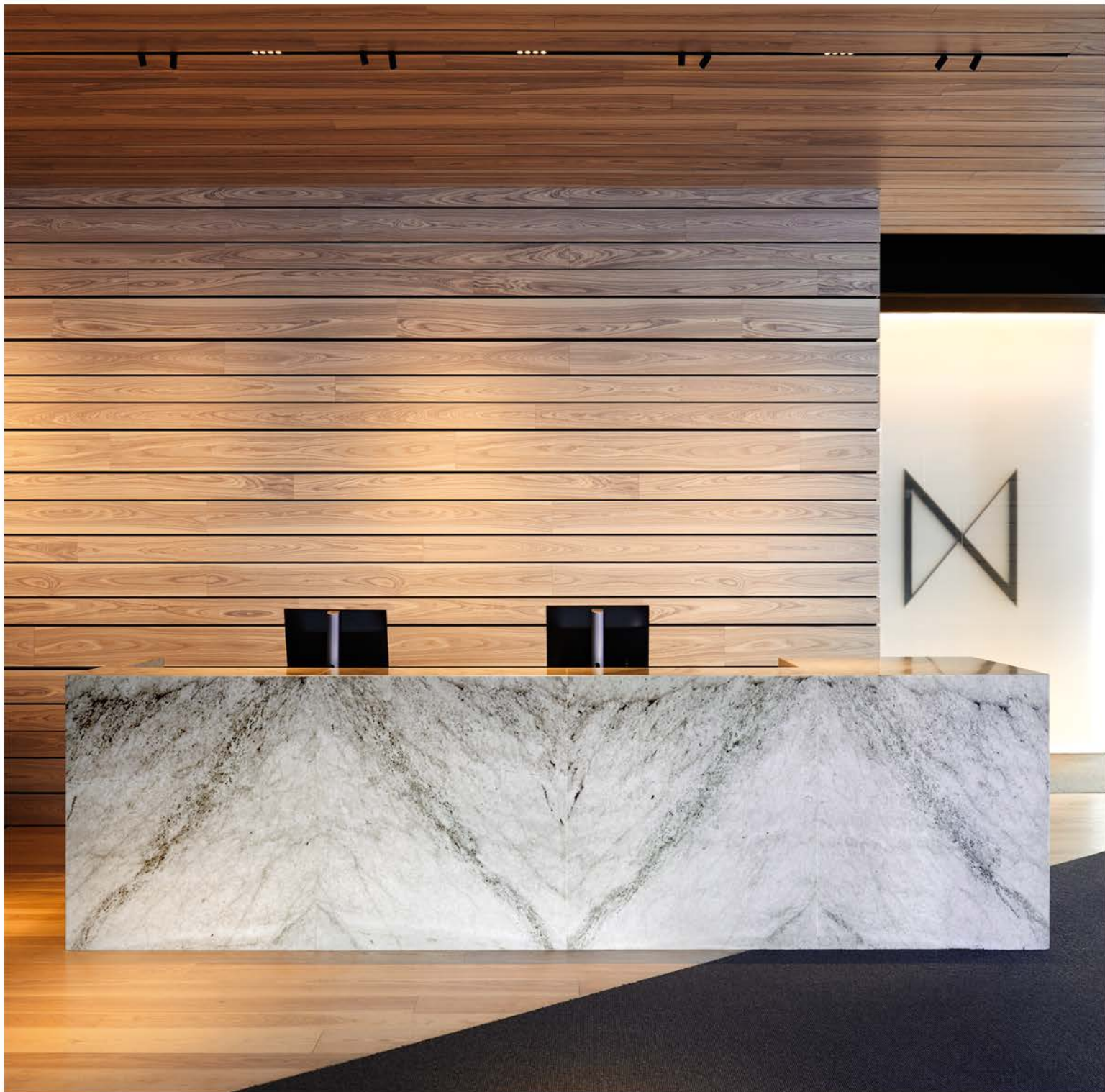
Nu finns det mängder av produkter som kallas allrent! Många deklarerar inte innehåll vid annonsering på nätet. Blir osäker på vad jag kan använda och skulle uppskatta en rekommendation från er. Vilken sorts "allrent" ska jag använda?

KAI SVARAR: När det gäller allrent rekommenderar vi: miljöklassat rengöringsmedel med pH 7–9, för regelmässig städning anpassat för användningsområdet.

80 år i stenindustrins tjänst!

Tidningen Sten är en av Sveriges äldsta branschtidskrifter. Lika hållbar som materialet vi skriver om. Bli prenumerant du också!

BORGHAMNSTEN

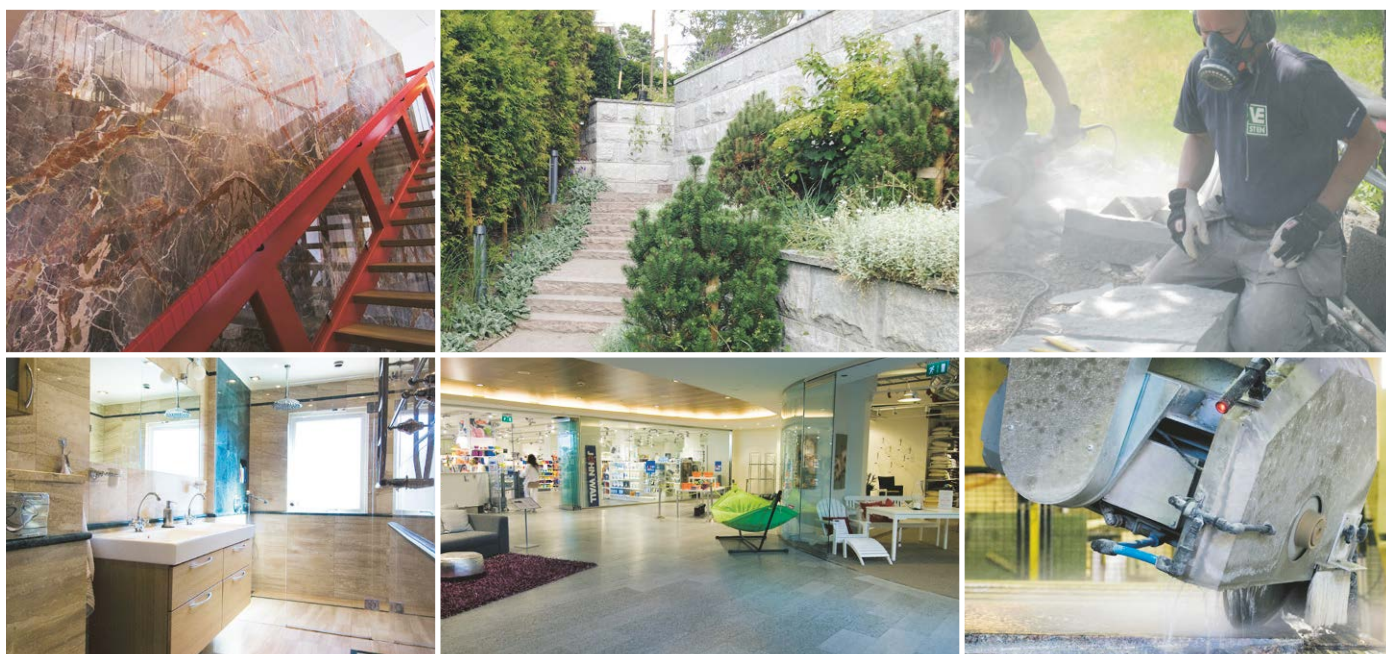
Svensk natursten. Exklusiv. Tidlös.

WWW.BORGHAMNSTEN.SE

TIDLÖS ELLER TRENDIG?

VI HAR STENLÖSNINGAR FÖR ALLA BEHOV

Valter Eklund Stenentreprenader AB är ett specialistföretag som utför alla typer av stenarbeten och stenentreprenader. Bland annat golv, fasader, trappor, badrum, kök, markbeläggningar, murar m.m.

VE Sten AB med import och egen verkstad. Tillverkar, tillhandahåller och säljer alla typer av stenmaterial. Bland annat golv, väggplattor, gat- & kantsten, markhållar, fönsterbänkar, bänkskivor för kök och badrum, trappor, beklädnader, fasader, murar m.m.

KUNSKAP OCH TRADITION SEDAN 1938

VALTER EKLUND KONCERNEN

Korgvidegränd 5-7, 162 44 Vällingby

Tel: 08-38 03 30, Fax: 08-38 56 38

Mail: info@ve-sten.se Hemsida: www.ve-sten.se

BORGHAMNSTEN AB

Borghamnsvägen 3
SE-592 93 Borghamn

Tel: +46 143 20 210
Fax: +46 143 20 233
info@borghamnsten.se
www.borghamnsten.se

Ekebergsmarmor • Brännlycke-
marmor • Borghamnskalksten.
Fasader, golv och trappor mm för
såväl inne- som utemiljöer.

**NILSSONS STENHUGGERI
& GRAVVÅRDSFABRIK AB**

Industrivägen 17
SE-294 39 Sölvesborg

Tel: +46 456-155 55
info@nilssonssten.se
www.nilssonssten.se

Yrkesskicklighet, kunskap
och erfarenhet sedan 1901.

DALA STEN AB

Kalkbruket
521 62 Stenstorp

Tel: +46 500 451 132
info@dalasten.se
www.dalasten.se

www.dalasten.se

Sten för interiör och exteriör. Golv-
plattor, fönsterbänkar, bänkskivor,
trappor, fasad och marksten.

NORDSKIFFER AB

Verkstadsgatan 2 B
SE-263 39 Höganäs

Tel: +46 42 33 13 98
info@nordskiffer.com
www.nordskiffer.com

Experter på skiffer för
fasad, golv, tak och mark.

GRUVTEKNIK AB

Saxdalsvägen 2
SE-771 65 Ludvika

Tel: +46 240 374 95
Fax: +46 240 376 58
info@gruvteknik.com
www.gruvteknik.com

Nya och begagnade maskiner
samt reservdelar för borrhning,
kilning och sprängning i berg.

**NORRKÖPINGS
STENINDUSTRI AB**

Box 120 52
SE-600 12 Norrköping
Tel: +46 11 12 13 80
Fax: +46 11 10 19 12
info@stenindustri.se
www.stenindustri.se

Vi levererar och monterar:
granit – kalksten – marmor –
skiffer – gravvårdar.

VILL DU OCH DITT FÖRETAG OCKSÅ SYNAS HÄR?

Kontakta Kai Marklin

Tel: +46-(0)70 594 71 95
annons@sten.se

**NÄRKESTEN
ENTREPRENAD AB**

Box 62
SE-692 21 Kumla
Tel: +46 19 58 25 20
Fax: +46 19 58 19 90
mail@narkesten.se

Stenhuggning – restaurering –
montering. Utför allt inom
branschen i hela Norden.

MATEK AB

Norra Zinkgatan 3
SE-271 39 Ystad

Tel: +46 411 55 57 25
magnus.lasson@matek.se
ola.randefalk@matek.se
www.matek.se

Diamantverktyg
& maskiner
för sten & betong.

**ORSA
STENHUGGERI AB**

Gruvbacksvägen 4
SE-794 91 Orsa

Tel: +46 250-550 330
info@orsasten.se
www.orsasten.se

Bryter och bearbetar
Orsasandsten till byggnadssten,
fasadsten, restaurering mm.
Tillverkar och levererar gravvårdar.

NA STENTEKNIK AB

Sirbo 160
SE-693 94 Åtorp

Tel: +46 730 41 90 60
per@nastenteknik.se

NY ÄGARE - SAMMA KRAMLOR!

PERSSONSTEN

Yxhultsvägen 44
SE-692 72 Kumla

Tel: +46 19 57 29 00
Fax: +46 19 57 25 43
info@perssonsten.se
www.perssonsten.se

Stenhuggeriet
med yrkeskunskap.

SJÖSTRÖM STENFÖRÄDLING AB

Kalkstensgatan 1
SE-387 92 Borgholm
Tel: +46 485-56 15 50
Fax: +46 485-56 31 38
info@sjostromsten.se
www.sjostromstenforadling.se

Vi tar fram inomhus- och utomhusprodukter av öländsk och jämtländsk kalksten. Kunglig hovleverantör.

STENMAGASINET

Fogdevägen 3
SE-183 64 Täby

Tel: +46 8 732 87 00
info@stenmagasinet.com
www.stenmagasinet.se

STENMAGASINET

Allt i svensk och importerad natursten för inne- och utemiljö.
Golv – Fönsterbänkar –
Bänkskivor – Trädgård – Fasader.

SLITE STENHUGGERI AB

Box 52
SE-624 22 Slite

Tel: +46 498 22 03 49
Fax: +46 498 22 22 50
info@slitesten.se
www.slitesten.se

Allt i gotländsk kalksten. Modern fabrik, duktiga hantverkare. Byggnadssten, trädgårdssten, stenrestaurering.

STRIXEN AB

Samlarvägen 4
SE-281 43 Hässleholm

Tel: +46 709-99 09 95
info@strixen.se
strixen.se

STRIXEN
STENENTREPRENAD

Natursten är vårt material.

STENENTREPRENADER I HÄSSLEHOLM

Helsingborgsvägen 8
SE-281 49 Hässleholm

Tel: +46 451 457 70
info@stenentreprenader.se
www.stenentreprenader.se

Ledande i Norden på fasad- och golvmontering. Leverantör av natursten från hela världen.

THORSBERG STENHUGGERI AB

SE-533 94 Hällekis

Tel: +46 510-54 00 56
Fax: +46 510-54 00 67
info@thorsberg.se
www.thorsberg.se

THORSBERG STENHUGGERI AB

Kinnekekullekalksten, marmor och granit. Golv, trappor, köks- och fönsterbänkar, trädgårdsmiljöer, fasader.

STENFIRMA LAPITAL AB

Symmetrivägen 19
SE-196 37 Kungsängen

Tel: +46 8 770 70 70
info@lapital.se
www.lapital.se

Granit, marmor och kalksten. Högsta kvalitet till bästa pris. Stockholms modernaste verkstad.

ZAARSTONE

Arkelstorpavägen 11
SE-290 62 Vilshult

Tel: +46 454 77 10 20
Fax: +46 454 77 10 30
info@zaarstone.se
www.zaarstone.se

ZAARSTONE

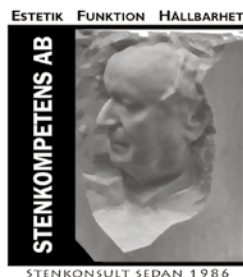
Vi är den kompletta naturstensleverantören som kan leverera allt inom naturstensprodukter.

STENKOMPETENS AB

Stora Nygatan 27 B
SE-211 37 Malmö

Tel: +46 40 21 12 30
info@stenkompetens.se

Några timmars beslutstöd bästa investering för arkitekt, konstruktör, beställare.

3 x skötselråd för natursten

Sveriges Stenindustriförbund har tagit fram tre nya kortfattade faktablad med skötselråd för sten. Ett handlar om bänkskivor, ett om golv och trappor och ett om hur man tar bort fläckar på natursten. Du hittar faktabladen på www.sten.se » Stenhandboken » skötselanvisningar.

ALLT DU VILL VETA OM NATURSTEN ... OCH LITE TILL!

www.sten.se

STENY AB

Din lokala stenhuggare
i hela riket

Tel: +46 46 540 1888 info@steny.se www.steny.se

BRÖDERNA AHLGREN'S MARMORINREDNINGAR AB

Proffs på natursten

Mariero 1
SE-524 91 Herrljunga
Tel: +46 513 401 72
Fax: +46 513 401 90
info@ahlgrensmarmor.se
www.ahlgrensmarmor.se

BRÖDERNA BÄCKMANS STENHUGGERI AB

Din kompletta stenleverantör
med 75 år i branschen.
Bänkskivor, gravsten,
marksten, konsultation.

Rådalsvägen 11
SE-653 50 Karlstad
Tel: +46 54 53 40 70
Fax: +46 54 53 45 01
info@backmanssten.se
www.backmanssten.se

JN SVENSK STEN

Fiskaregatan 4
SE-386 50 Mörbylånga

Tel: +46 485 65 90 04
info@svensksten.se
www.svensksten.se

KUNGÄLVS NATURSTEN AB

Vi levererar natursten
hem till Dig!

Rattgatan 17
SE-442 40 Kungälv
Tel: +46 303 22 66 05
info@knsten.se
www.knsten.se

LANDERNÄS MARMOR AB

1 000 råskivor i lager, veckoleveranser från Italien. Egen produktion. Uppmätning, tillverkning, leverans och montering av era bänkskivor.

info@landernas.se
www.landernas.se

MARMOR & GRANIT AB

Inredning, fasad, trappor, golv,
bordsskivor, köks- och fönster-
bänkar, trädgårdssten, gravvårdar,
montering, restaurering, konsult.

MARMOR & GRANIT AB

Industrigatan 6
SE-291 36 Kristianstad
Tel: +46 44 21 34 40
Fax: +46 44 21 33 08
info@marmorgranit.se
www.marmorgranit.se

NORRSTEN

We bring the rock to you

Sundbrogatan 29
SE-937 31 Burträsk

Tel: +46 914 550 01
Fax: +46 914 108 88
info@norrsten.se
www.norrsten.se

SJÖSTRANDS Granit & Marmor AB

SJÖSTRANDS GRANIT & MARMOR

Slånbärgsgatan 3
SE-722 23 Västerås
Tel: +46 21 18 56 10
Fax: +46 21 30 56 30
info@sjostrandsgranit.se
www.sjostrandsgranit.se

STENDESIGN STOCKHOLM AB

STENDESIGN STOCKHOLM AB

Rörvägen 51
SE-136 50 Haninge

Tel: +46 8 663 26 63
info@stendesign.nu
www.stendesign.nu

STENHUGGARN i Bergsjö AB

Bänkskivor och Inredningssten i
granit, marmor och Silestone.
Även uppmätning och montering.
Gravvårdar – traditionellt eller
personligt specialutformat.

STENHUGGARN i Bergsjö AB

Svanbacken
SE-820 70 Bergsjö
Tel: +46 652 710 88
Fax: +46 652 710 89
info@stenhuggarn.se
www.stenhuggarn.se

Sten & Marmor i Linköping AB

Naturmaterial som håller i generationer till köksbänkar, fönsterbänkar, golv och väggplattor. Proffsmontering, säkra leveranstider, skräddarsydda lösningar.

STEN & MARMOR I LINKÖPING AB

Tornbyvägen 3
SE-582 73 Linköping

Tel: +46 13 14 54 34
info@sten-marmor.se
www.sten-marmor.se

Natursten – vår kompetens

Hos oss möts **hantverkstradition** och **ny teknik**

Vår moderna 6-axliga CNC-utrustning formar avancerade stendetaljer.

Slutbearbetning, behugning sker manuellt i vårt stenhuggeri eller ute på restaureringsobjekt.

Våra montörer ansvarar för ett gott slutresultat.

Bänkskivor utformas efter kundens önskemål.

Vattensten i diabas. Vårt stenhuggeri har förverkligat konstnärens idé.

Stenhuggeriets historia i sju välgjorda montrar.

Vi utför

Traditionell handhugning
Avancerad maskinbearbetning
Montering
Måttagning/skanning
Utbildning
Stora och små jobb

Inom områdena

Restaurering
Fasader/portaler
Gravvårdar
Bänkskivor, inredningar
Väggskivor/plattor, konstverk
Tillgänglighetsanpassning

Vi arbetar i

Granit
Diabas
Marmor, kalksten
Skiffer
Täljsten
Sandsten

MARMOR & GRANIT

marmorgranit.se 044-21 34 40

Utveckling och hantverkskunnande

Året som gick blev ett rekordår för S:t Eriks, trots en världsmarknad med begränsad tillgång på natursten. Ett kvitto på att många delar vår syn på en hållbar stenindustri.

I en värld som förändras allt snabbare står vi stadigt i vår övertygelse att hantverks-tradition och utveckling är framtiden. Det är grunden för vår ambition att bli Nordens mest hållbara naturstensleverantör. Vi strävar efter att leverera natursten som är socialt och miljömässigt hållbar – hela vägen från arbetsvillkoren i svenska och utländska sten-brott, till våra kunder.

Läs mer på steriks.se/natursten

POSTTIDNING B

Avsändare:

STEN

Industrigatan 6

SE-291 36 Kristianstad

STENY

Köksbänkar
Golv
Badrum
Inredningar
Bord
Hotell &
restaurang
Kontor
Projekt
... i hela Sverige!

3D-marmorgolv
i Carrara C, Nero
Marquina och
Bardiglio Nuvolato.
Köksbänkar i
Grigio Carnico.

 info@steny.se

040-540 1888